

**T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

TARİHİ SÜREÇTE ARTVİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gaye KURT

**Danışman
Doç.Dr.Yaşar CANATAN**

ARTVİN-2022

TEZ BEYANNAMESİ

Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum Tarihi Süreçte Artvin adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Artvin Çoruh Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tarihi Süreçte Artvin adlı tezimin....süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

21/10/2022

Gaye KURT

JÜRİ TEZ KABUL TUTANAĞI
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Yaşar CANATAN danışmanlığında, Gaye KURT tarafından hazırlanan çalışma 21/09/2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ahmet ATALAY İmza:.....

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Levent KÜÇÜK İmza:.....

Jüri Üyesi: Doç.Dr. Yaşar CANATAN İmza:.....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

.... /...../

Prof. Dr.Hüseyin PEKER
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANNAMESİ	I
JÜRİ TEZ KABUL TUTANAĞI.....	II
İÇİNDEKİLER	III
TABLO LİSTESİ	V
KISALTMALAR DİZİNİ.....	VI
ÖZET.....	VII
SUMMARY.....	VIII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

1.ARTVİN'İN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ VE KONUMU	4
2.EKONOMİK YÖNÜYLE ARTVİN	6
2.1.Artvin Madenleri	6
3.NÜFUS YÖNÜYLE ARTVİN.....	8
3.1.1835-1877 Yılları Arası Artvin Nüfusu	8
3.2.1877-1897 Yılları Savaş Sonucu Oluşan Göçler ve Nüfus	10
3.3.1922'den Günümüze Artvin Nüfusu	12

II. BÖLÜM

1.ARTVİN'İN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI.....	14
1.1.Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ.....	14
1.2.Neolitik Çağ.....	19
1.3.Kalkolitik Çağ	21
1.4.Tunç Çağı	24
1.5.Karaz Kültürü	26
2.ARTVİN'DE YAŞAMIŞ OLAN TOPLULUKLAR	29
2.1.Hurriler	29
2.2.Diau(e)hi/ Daya(e)ni Krallığı	30
2.3.Urartu Krallığı Döneminde Diauehi	31
2.4.Urartu Devleti	32

2.5.Kimmerler ve İskitler.....	40
2.6.Kolhlar/ Kolhis Krallığı.....	42

III. BÖLÜM

1.ORTAÇAĞ DÖNEMİNDE ARTVİN	45
1.1.Büyük İskender ve Sonrasında Artvin ve Çevresinin Siyasi Durumu	45
1.2.Artvin Ve Civarına İlk Müslüman Akınları	51
2.SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE ARTVİN	64
2.1.Çağrı ve Tuğrul Bey Dönemi Artvin ve Çevresi.....	64
2.2.Alp Arslan ve Sultan Melikşah Döneminde Artvin ve Çevresine Yapılan Fetihler.....	66
2.3.Gürcüler İle Müslümanlar Arasında Yaşanan Mücadeleler	68
2.4.Celaeddin Harezmşah Döneminde Artvin ve Çevresinde Yaşanan Gelişmeler.....	71
2.5.Selçuklu Devletinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Olan Dönemde Artvin ve Çevresi	73

IV. BÖLÜM

1.OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE ARTVİN	77
1.1.Artvin'in Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi.....	77
1.2.Osmanlı-Rus Savaşları Sırasında Artvin'in Durumu	79
1.3.I.Dünya Savaşı'nda Artvin	81

V. BÖLÜM

1.MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ARTVİN.....	84
1.1.Mondros Ateşkes Antlaşması Sonrasında Artvin'de İngiliz ve Gürcü İşgali.....	84
1.2.Artvin'in Ana Vatana Katılması.....	88
SONUÇ	91
KAYNAKÇA	93
EKLER	105
ÖZGEÇMİŞ.....	113

TABLO LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 1: 1835 Nüfus Sayımına Göre Artvin Nüfusu.....	9
Tablo 2: 1886 Artvin Kazalarının Nüfus Sayımı.....	11
Tablo 3: 1897 Nüfus Sayımına Göre Artvin	11

KISALTMALAR

Age	: Adı Geçen Eser
Agm	: Adı Geçen Makale
Agt	: Adı Geçen Tez
ATASE	:Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz	: Bakınız
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
DTCF	: Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed	: Editör
Haz	: Hazırlayan
s	: Sayfa
S	: Sayı
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay	: Yayınları

ÖZET

TARİHİ SÜREÇTE ARTVİN

Artvin coğrafi konumundan dolayı tarih boyunca birçok millete ve mücadeleye tanıklık etmiştir. Köklü ve zengin uygarlıkların yerleşim yeri olan Artvin hakkında ilk yazılı belgeye Urartu yazıtlarında rastlanmaktadır. Milattan önceki dönemlerde Kimmerler ve İskitler gibi birçok kavimin yerleştiği bölge, Bizanslılar, Sasaniler, Müslümanlar, Gürcüler ve Ermeniler tarafından da istila edilmiştir. Daha sonra Türklerin bölgeye gelmesi ve yerleşmesi sonucu Türkleşip Müslümanlık benimsenmeye başlanmıştır. Selçuklu hâkimiyetinin ardından, I.Selim'in Gürcistan'a yaptığı seferler sırasında Osmanlı idaresine geçen Artvin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devlet'inin elinden çıkmıştır. Yaklaşık 40 yıl Rus işgalinde kalan Artvin'in tekrar anavatana katılışı sürecinde birçok göç ve savaş yaşanmıştır. Bağımsız Türk Devleti oluşturmaya çalışan TBMM hükümetinin girişimleri sayesinde Artvin kesin olarak Türkiye'ye katılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Artvin, Urartu, Osmanlı Devleti, Evliye-i Selase, Rusya

SUMMARY

ARTVIN IN THE HISTORICAL PROCESS

Artvin has witnessed many nations and struggles throughout history due to its geographical location. The first written document about Artvin, the settlement of deep-rooted and rich civilizations, is found in Urartian inscriptions. The region, where many tribes such as Cimmerians and Scythians settled, was also invaded by Byzantines, Sassanids, Muslims, Georgians and Armenians. Later, as a result of the arrival and settlement of the Turks in the region, Turkification began to be adopted. After the Seljuk domination, Artvin, which was under Ottoman rule during the campaigns of Selim I to Georgia, was out of the hands of the Ottoman State in the 1877-1878 Ottoman-Russian War. In the process of rejoining Artvin, which was under Russian occupation for about 40 years, many migrations and wars were experienced. Artvin definitively joined Turkey with the initiatives of the GNAT government, which was trying to create an independent Turkish State.

Keywords: Artvin, Urartu, Ottoman Empire, Evliye-i Selase, Russia

ÖNSÖZ

Karadeniz'in sınır bölgelerinden biri olan Artvin, Orta Asya'dan Anadolu'ya, Kafkaslara ve Kırım üzerinden Balkanlar'a geçiş yolu ve göç güzergâhı olmasından dolayı asırlardır birçok millete ev sahipliği yapmıştır. Bu kadar çok milleti içinde barındıran bölge kültür tarihi açısından da çok zengindir. “Tarihi Süreçte Artvin” adlı çalışmamızda, Artvin'in Eski Çağ'lardan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar olan tarihi süreci anlatılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla birçok makale, kitap, tez ve arşiv kaynaklarından yararlanılmıştır.

Beş bölümden oluşan bu çalışmamızda, öncelikle Artvin'in coğrafi konumu, nüfusu ve ekonomik yönleri hakkında genel bir bilgi verilmiştir. İkinci bölümde Artvin'in tarih öncesi çağları anlatılarak, bölgede ve çevresinde yaşamış olan topluluklardan bahsedilmiştir. Bölgenin eskiçağ hakkında kaynakları sınırlı olmasından ve tarihi Tunç Çağ'ına dayandığından çevresindeki bölgelerin tarihinden faydalanılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde Artvin'in Müslümanlar tarafından fethi ve Selçuklu hâkimiyetine geçiş süreci ile Osmanlı dönemine kadar olan süreç ortaya konmuştur. Bölgede Türk hâkimiyetini başlatan Selçuklu Devleti, Artvin tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Dördüncü bölümde Artvin'in Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçişi ve bu dönemde büyük kahramanlıkların yaşanmasına sebep olan savaşlar anlatılmıştır. Beşinci ve son bölüm olan kısımda, Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e kadar olan dönem anlatılarak, Osmanlı-Rus Savaşında kaybedilen Artvin'in anavatana tekrar kavuşması üzerinde durulmuştur. Bu bölüm Batum ve Evliye-i Selase tarihinden faydalanarak oluşturulmuştur.

Tez çalışmamda, konumun araştırılmasında, yürütülmesinde ve çalışmam hakkındaki yönlendirme ve bilgilendirmeleri ile desteklerini eksik etmeyen sayın hocam Doç. Dr.Yaşar CANATAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca eğitimim boyunca bana inanan, maddi manevi destek olan kıymetli aileme teşekkür ederim.

Gaye KURT

Artvin 2022

GİRİŞ

Her kesim tarafından farklı dilde ismi bulunan Artvin'e Gürcüler "Art'uvani, Artavani, Artvini", Ruslar ve Ermeniler "Ardvin", Lazlar ise "Art'vini" demiştir. Fahrettin Kırzioğlu'na göre ise Türk adı olan "Artun"dan gelmektedir. Bir rivayete göre de İskit beylerinden birinin adı olarak "Artavani" ismini almış, zamanla Artvin'e dönüşmüştür. "Artavani" ismi Ermenice "arta:tarla-van(i):şehir" anlamına gelmektedir. ¹ Tarihi kaynaklara bakıldığında Artvin dâhil olduğu bölge Tao-Klarceti adıyla anılırken Osmanlı dönemine gelindiğinde "Livane", 1878-1918 Rus esareti döneminde Artvin, 1921-1933 yılları arasında Artvin ili adını almıştır. 1936 ve 1956 yılı aralığında Çoruh ili olarak adlandırılan bölge 1956 yılından günümüze Artvin olarak gelmiştir. ²

Artvin'de Tunç Çağ'ına kadar, eski çağlardan bir buluntu yoktur. Ancak yakınlığı sebebiyle Erzurum ve Kars'taki buluntular Artvin'de de tarihi çağların yaşanmış olabileceğinin en büyük kanıtlarından biridir. Artvin'deki en eski buluntulara ise 1932 ve 1955 yıllarında rastlanmıştır. Tunç çağına ait olduğu saptanan bu bakır baltalar Şavşat ilçesi Balıklı Köyünde ve Yusufeli ilçesi Demirköy yakınlarında yol çalışması sırasında bulunmuştur. ³

İlk olarak Urartu kaynaklarında adı geçen Artvin, birçok topluluğu bünyesinde barındırmıştır. Hurriler, Kimmerler, İskitler, Kolhlar gibi toplulukların ardından bölgede Bizans hâkimiyeti başlamıştır. VII. Yüzyılın ortalarına kadar bölgede Bizans hâkimiyeti bulunurken Hz.Ömer'in Kafkasya seferlerinin ardından Artvin ve çevresi İslam orduları ile Bizans arasında el değiştirmiştir. ⁴ Bundan sonraki süreçte Bizans-Arap mücadelelerinin yanında, Selçuklu Türklerinin gelmesiyle bölgede Türk etkisi görülmeye başlamıştır. Ardından Alparslan'ın 1064 yılında Klarceti ve Javakheti'yi fethetmesiyle Artvin ve çevresinde kurulan Türk hâkimiyeti her anlamda büyük değişikliklere sebep olmuştur. Melikşah döneminde Türkleşme daha da artmıştır. ⁵

¹Kırzioğlu, M. F. (1976). *Osmanlılar'ın Kafkas-elleri'ni fethi:(1451-1590)*.

²Güven, Onur. *Artvin'in kültürel tarihinde türk izleri*. Kitap72, 2018.

³Kurt Bittel, "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamül Asarı Atika", *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi I*, Ankara 1933,s.150-156.

⁴Köse, Bayram Arif. (2017). İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 297-342.

⁵Subaşı, Ömer. "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin." *Electronic TurkishStudies* 7.3 (2012). Bayram Arif Köse, "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hakimiyyetinde Artvin ve Çevresi", *Artvin Tarihi Araştırmaları 1*, (ed.Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s.62.

Moğol ve İlhanlı istilalarının ardından XV. Yüzyıla gelindiğinde Akkoyunlu Uzun Hasan bölgeyi ele geçirmiş ancak Atabeg yönetimi devam etmiştir. Daha sonra tekrar Gürcü istilalarının başlayınca Artvin Beyleri Yavuz Selim'in şehzade olduğu dönemde yardım talep etmiştir. Bu sayede Gürcüleri kovmuşlar ve Artvin Beyleri Osmanlı'ya bağlılıklarını bildirmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Doğu'ya yöneliş başlamıştır. 1536 yılında Erzurum Beylerbeyi Mehmet Han, Yusufeli ve çevresine yaptığı harekâtla bölgede Livane sancağı kurulmuştur. 1578 yılında yaşanan Osmanlı-İran mücadeleleri sırasında da bölgede hâkimiyet sağlanmıştır ve 1579 yılında Çıldır Eyaleti kurularak Artvin bu eyalete bağlanan Livane sancağının merkezi olmuştur.⁶

Osmanlı-Rus Savaşlarının yaşandığı dönemde Artvin'de Türk hâkimiyeti son bularak Rus işgali dönemi başlamıştır. 14 Eylül 1829'da Edirne Muahedesi imzalanmasıyla, merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaleti'nin teşkilatı bozulmuştur. Bundan sonra Artvin, 1878-1879 Osmanlı-Rus savaşına kadar Trabzon eyaletinin Batum Sancağına bağlı olan Livane kazasının merkezi olmuştur. Daha sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması şartları Avrupa Devletleri tarafından onaylanmayınca Berlin Antlaşması imzalanmıştır. 13 Temmuz 1878 yılında imzalanan bu antlaşma maddelerine göre Evliye-i Selase olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmıştır.⁷

I.Dünya Savaşı yıllarında gönüllü birlikler Artvin'i ele geçirmek için harekete geçmiştir. Bu amaçla oluşturulan İsmail Hakkı Bey liderliğindeki Melo Sınır Taburu kuvvetleri, Rusları bozguna uğratarak Artvin, Murgul, Borçka, Ardanuç ve Şavşat'tı Rus işgalinden kurtarmıştır.⁸ Bu hâkimiyet kısa sürse de Çarlık rejiminin yıkılması üzerine yeni Bolşevik rejimi ile Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır. Bu antlaşma sonucunda Rus ordusu 1918 yılında Artvin ve Şavşat'tan çekilmiştir.⁹ Bu mütarekenin ardından Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Sovyetler Birliği, Türkiye ile arasındaki sınırı

⁶ Onur Güven, *Artvin'in Kültürel Tarihinde Türk İzleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2017, s.83-86.

⁷ Mehmet Yetişgin-Toroshan Özdamar, "Osmanlı-Rus Savaşları Bağlamında Artvin ve Çevresi (1828-1878)", *Artvin Tarihi Araştırmaları 3*, (ed.Nuri Yavuz), Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021, s.16-22;325; Harun Yeni, "Eski çağlardan 93 Harbi'ne Artvin", *19 ve 20. yüzyıl belgelerinde Artvin göğö komşu topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, s.48-49.

⁸ Polat Safi, "I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", *19 ve 20. yüzyıl belgelerinde Artvin göğö komşu topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara, 2008, s.76-77;Metin, Tuncel, "Artvin", *DİA*, c.III,İstanbul 1991, s.420.

⁹ Safi, "I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", s.82-83.

savaş öncesindeki şekilde kabul etmiştir. Ancak bu durum imzalanan Mondros Mütarekesi ile son bulmuş, Artvin ve çevresi tekrar işgallere açık hale gelmiştir.¹⁰

Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasıyla bölge İngiliz ve Gürcülerin işgallerine maruz kalmıştır. Batum, Borçka, Ardanuç, Şavşat ve Artvin İngilizler tarafından ele geçirilmiştir. Daha sonra İngilizler, bölgeden çekilerek Gürcülere teslim etmişlerdir. Artvin'in tekrar Türk hâkimiyetine geçişi işe TBMM'nin askeri ve diplomatik başarıları sayesinde olmuştur. Bu durum Moskova Antlaşmasıyla resmiyet kazanmıştır.¹¹

¹⁰Mehmet Özaydın, *Artvin Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul, 2016, s.92.

¹¹Safi, "I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", s.91.

I. BÖLÜM

1.ARTVIN'İN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE KONUMU

Artvin coğrafyası, geçmişten günümüze Orta Asya'dan Anadolu'ya, Kafkaslara ve Kırım üzerinden Balkanlar'a geçiş yolu üzerinde olduğu için birçok topluluğu bünyesinde barındırmıştır. Bu şehir, Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu bölgesinin coğrafi özelliklerini taşımaktadır. Doğusunda Ardahan, batısında Rize, güneyinde Erzurum, kuzeyinde Karadeniz ve kuzeydoğusunda Gürcistan bulunmaktadır.¹²Yüz ölçümü 7.436 kilometre kareyi kapsar ve 9 ilçeye sahiptir. Bunlar, Artvin merkez ilçesi de dâhil olmak üzere Ardanuç, Arhavi, Hopa, Borçka, Murgul, Yusufeli, Şavşat ve Kemalpaşa'dır.

Artvin arazi bakımından genel olarak dağlık ve engebeldir. Batıdan doğuya gidildikçe dağlık alanlar yükselmektedir. Yusufeli de bulunan Kaçkar Dağları bölgenin 3932 m ile en yüksek noktasıdır.¹³ Diğer başlıca dağları ise Gül Dağı, Kükürt Dağı, Balıklı Dağı, Karçal Dağıdır.¹⁴

Çevresinde bulunan diğer dağlar ise; Doğu Karadeniz Dağları, Mescit Dağları ve Yalnızçam Dağlarıdır. Şavşat Vadisi'nde yer alan Yalnızçam Dağları, Karadeniz Bölgesi ve Doğu Anadolu bölgesi ile Kür Nehri havzası ve Çoruh Nehri havzasını ayırmaktadır.¹⁵ Bu dağlık alanlarının en önemli yükseltileri; kuzeydoğuda Tiryal Dağı, kuzeybatıda Alacadağ, güneyde Avsek ve Çubukdağı, batıda Karadağ'dır. Artvin'i kıyı kesimlerden ayıran da Kıyı Dağları/Doğu Karadeniz dağlarıdır.¹⁶

Artvin'in arazilerine bakıldığında Hopa ve Arhavi'deki alüvyal düzlükler dışında Artvin'de ova tarzı alanlar mevcut değildir. Sadece %2'lik alanı kapsayan düzlükler bulunur. Kıyı bölgesinde de alüvyal ovalara rastlanmaz ancak Hopa'da ve Arhavi'de küçük delta ovalar bulunmaktadır.¹⁷

¹²Artvin Valiliği, 1973 İl Yıllığı, Ankara 1973, s.1-45.

¹³ İsmail Yalçınlar, "Soğanlı-Kaçkar ve Mescit Dağı Silsilelerinin Glasyasyon Şekilleri", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 1951, 1/2, s.20-55.

¹⁴ İlker Çakan, *Karadeniz Bölgesi*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1994, s.69.

¹⁵ Kenan Mortan, İbrahim Atalay, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2008, s.68-302.

¹⁶ Salih Ceylan, *Artvin Yöresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s.14.

¹⁷ Çağlar Kıvanç Kaymaz, *İlinin Ekoturizm Potansiyeli ve Sürdürülebilir Yönetimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2018, s.138.

İl sınırları içinde birçok akarsu bulunmaktadır. Bu sahadaki akarsular kaynaklarını kar, yağmur ve kaynak sularından almaktadır. 466 km uzunluğa sahip olan Çoruh nehri Artvin'in en büyük akarsusudur. Güneyden kuzeydoğuya doğru akmaktadır.¹⁸

Bölgede çok sayıda doğal göl bulunmaktadır. Bunlar, buzul vadilerinde oluşmuş ve Karagöl, Kurugöl ve Kazan gölleri adıyla anılmaktadır. Borçka'da bulunan Karagöl aralarında en bilinenidir. 2002 yılından Tabiat Parkı ilan edilen bu göl adeta doğa harikasıdır.¹⁹

Artvin'in iklimine bakıldığında kıyı bölgeler yağışlı ve ılık geçmektedir. Artvin, Borçka ve Şavşat civarında ise kışlar daha soğuk geçerken ve yaz yağışları görülür. Ardanuç ve Yusufeli bölgelerinde ise Karasal iklim ve Akdeniz iklimi geçerlidir. Yazları sıcak ve kurak, kışlar ise ılık ve az yağışlıdır.²⁰

Artvin Meteoroloji İstasyonu'nun verilerine göre en düşük ölçüm Ocak ayında olurken en yüksek ölçüm ise Ağustos ayında görülmüştür. Bu sıcaklık değeri kıyı kesim ile iç kesimlerde farklılık göstermektedir. En düşük sıcaklığa bakıldığında; Artvin merkez 3.0°C, Hopa 7.4°C olurken Yusufeli 0.9°C ile en düşük sıcaklığa sahip ilçemizdir.²¹

%57'nin ormanlarla kaplı olduğu bu şehrin bitki örtüsü oldukça zengindir.²² Bu ormanlarda ladin, köknar, sarıçam, kayın, meşe, kestane, kızılğaç, ıhlamur, gürgen, akağaç, dişbudak, ceviz, kavak, söğüt, akasya, karaağaç ve ardıç gibi birçok ağaç türü mevcuttur. Bunun dışında 119 adet endemik tür bulunmaktadır ve bu Türkiye'deki endemik türünün %4.4'ünü oluşturmaktadır.²³

Artvin'in toprak çeşitliliği de oldukça fazladır. Bölgede alüvyal, kolüvyal, kestane kireçsiz orman toprakları, bazaltik topraklar ve yüksek dağ çayırları görülmektedir.²⁴ %9'u tarım arazilerinden oluşan bölgede makineleşme olmayıp genellikle insan gücüne dayanan işletmeler bulunmaktadır.²⁵

¹⁸ Ceylan, *agt*, s.64.

¹⁹ İbrahim Koparan, Ramazan Sever, "Karagöl (Borçka Artvin)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/1, 2008, s.31.

²⁰ Artvin Valiliği, *age*, s.1-45.

²¹ Zeki Koday, *Borçka İlçe Merkezi'nin Coğrafi Etüdü, Yüksek Lisans Tezi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Enstitüsü, Erzurum 1991, s.17-18.

²² Ceylan, *agt*, s.64.

²³ Artvin Valiliği, *age*, s.1-45.

²⁴ Kaymaz, *agt*, s.162.

²⁵ Ceylan, *agt*, s.68.

2.EKONOMİK YÖNÜYLE ARTVIN

2.1.Artvin Madenleri

Madencilik sektörü ülke kalkınmasında çok önemlidir. Başta sanayi olmak üzere birçok sektöre hammadde üreten madencilik, ihracat yapılmasıyla ülkeye büyük bir döviz girdisi sağlamaktadır. Artvin ili de yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengin bir bölgedir. Türkiye'nin en zengin bakır maden yatakları bu bölgededir.²⁶

Geçmiş yıllara bakıldığında Artvin madenleri hakkında en eski bilgiye Murgul'da ulaşılmıştır. Murgul bakır madeninde bulunan en eski materyal, tahtadan oyularak yapılmış bir madenci küreğidir. MÖ 316 yılına dayanan bu küreğe göre, bölgedeki maden yatakları eski Anadolu insanları tarafından işletilmiş olabilir.²⁷

Osmanlı Devletine kadar da Artvin'de birçok maden ocağı açılmış ve işletilmiştir. 1551 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedilen Ardanuç, sancak merkezi haline getirilmiştir. Ardanuç'un Gümüşhane köyünden çıkarılan gümüş madeni ile Kanuni Sultan Süleyman adına gümüş para bastırılmıştır.²⁸

1880'li yıllarda Gümüşhane Rumlarından Lazarof tarafından keşfedilen Murgul madeni de İngilizler tarafından inşa edilmiş ve Amerikan sermayesi katkısıyla da işletilmeye başlamıştır. Daha sonra maliyet nedeniyle üretimine ara verilen bu maden 1940'lı yıllara gelindiğinde de devletleştirilmiş ve tekrar faaliyete geçmiştir.²⁹

Artvin'in Rus yönetimi altına girmesi ile bölgede maden işletmeciliği faaliyetleri artmıştır. 1901 yılında İmamzade Mahmut Efendi'nin arazisinde bakır madeni bulmasıyla bölgede kuvarshane bakır fabrikası kurulmuştur. Bu fabrika yöre halkına iş imkânı sağlamış ve teknik elemanlar yetiştirmiştir.³⁰

²⁶Atakan Öztürk, Sami İmamoğlu, Habip Eroğlu, Yılmaz Ongun, *Artvin İl Geliştirme Planı Sanayi Sektörü Raporu*, Artvin 2005, s.14.

²⁷Ergün Kaptan, "Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Bir Buluntu", *MTA Dergisi*, S.89, Ankara 1977, s.92.

²⁸Sefa Yıldırım, *Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2007, s.33.

²⁹Çiçek, Rahmi. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Artvin Vilayeti'nin Sosyo-Ekonomik Durumu/Socio-Economic Conditions Of Artvin In The First Years Of Republic. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 14.14.

³⁰Çiçek, agm, s.146.

Rus yönetiminde açılan diğer bir maden olan Hod Bakır Madeni Fabrikası ise Fransız sermayesi işletilmiştir. Ancak savaş döneminde İngilizler, Gürcüler ve halk tarafından tamamen tahrip olduğundan daha sonra kullanılmamıştır.³¹

1938 yılına gelindiğinde Kurun gazetesine göre Artvin'de 40 adet bakır madeni bulunmaktadır. 14'ü Borçka'da, 22'si Artvin merkez bölgesinde, 3'ü Şavşat'ta ve bir tanesi de Hopa'da yer almıştır.³²

En önemli bakır madeni olan Murgul'da ilk kez Cenevizliler (Ortaçağ) döneminde arama faaliyetleri yapılmıştır. 1900 yılına gelindiğinde Caucasus Copper Kumpanyası kurulmuş ve burada 16.000 ton bakır çıkarılmıştır. Lozan Antlaşmasıyla bölgenin Türkiye'ye dâhil edilmesi sonucu Etibank ilk faaliyetlerine 1938 yılında başlamıştır. Günde 1200 ton maden çıkarılmıştır. 1958-1962 yıllarında Murgul madeni güneyinde Çakmaklıya dolaylarında 20,8 milyon tonluk bir rezerv bulmuşlardır.³³

Günümüzde ise bölgede altın, bakır, kurşun, çinko, demir, mermer, kil, manganez, grafit, feldspat ve çimento hammaddeleri bulunmaktadır.³⁴ Maden Tetkik Arama raporlarına göre bu bölgedeki en önemli altın yatağı Cerattepe-Kafkasör altın yatağıdır. Murgul altın, bakır ve çinko madenlerine sahiptir. Borçka pirit, çinko, bakır ve kurşun yatakları açısından önemlidir. Ayrıca Hopa ve Şavşat ilçelerinde de bakır, kurşun ve çinko bulunmaktadır. Hopa'dan kireçtaşı da elde edilip çimento hammaddesi olarak kullanılmaktadır. Artvin merkez ilçesinde de manganez madeni önem göstermektedir.³⁵ Bu maden yataklarını Murgul Bakır İşletmeleri ve Karadeniz Bakır İşletmeleri A.Ş. işletmektedir. 2001 yılıyla Artvin'in madencilik hâsılası 19,261 Milyar Türk lirasıdır. Bu hâsıla bölge madencilik hâsılasında %7,7 paya sahipken, Türkiye madencilik hâsılasında %9 paya sahiptir.³⁶

³¹ Çiçek, agm, s.146; Nurşen, G. Ö. K. Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler. *Atatürk Yolu Dergisi*, 2008, 11.41: 89-104.

³² Çiçek, agm, s.147.

³³ Alexander Kraeff, "Hopa- Murgul Bölgesi Jeolojisi ve Maden Yatakları", *MTA Dergisi*, Sayı:60, Ankara 1963, s.54.

³⁴ https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf.

³⁵ Radule Popovic, "Murgul-Artvin-Maradit Yöresinde (KD Türkiye) Altın İçeren Cevherleşmeler", *MTA Dergisi*, Sayı:129, Ankara 2004, s.19.

³⁶ Öztürk, İmamoğlu, Eroğlu, *age*, s.15.

3.NÜFUS YÖNÜYLE ARTVİN

Nüfus kelimesi belli bir ülke, bölge veya şehirde yaşayan insanların tamamının sayısını kapsamaktadır. Bir devletin ekonomisi, siyasi ve kültürel yapısı kadar nüfusu da önemlidir.

İlk nüfus sayımları vergileri kolaylaştırmak ve asker potansiyelini tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Bu sayımlar erkek nüfusu, arazi ve hane sayılarını kapsamıştır. Kadınlar ve çocuklar genellikle sayımlara dâhil edilmemiştir. Bundan dolayı yapılan ilk sayımlar, modern anlamda veriler sunmamaktadır.³⁷ Bu sayımda amaç, orduya asker toplamak ve gayrimüslim nüfusu tespit etmektir.³⁸

Osmanlı Devleti'nin “çağdaş anlamda ilk genel nüfus sayımı” ise 1881-1893 sayımı kabul edilmektedir. Bu nüfus sayımı Şur-ayı Devlet (Danıştay)’ın hazırladığı Sicil-i Nüfus Nizamnamesinin yürürlüğe girmesiyle başlamıştır. Bu nüfus sayımına kadınlar ilk kez dâhil edilmiştir.³⁹

3.1.1835-1877 Yılları Arası Artvin Nüfusu

Artvin geçmişten günümüze birçok devlet ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu yüzden tarihsel süreç içinde nüfusunu belirlemek zorlaşmıştır. XI. yüzyılda Selçuklu hâkimiyetine, XVI.yüzyılda ise Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Bu dönemde Livane sancağı içerisinde bulunan Artvin ve çevresi, Erzurum beylerbeyliğine bağlanmıştır. 1579 yılında Çıldır eyaleti oluşturulmuş ve Artvin merkez olmuştur. Çıldır Eyaletinin Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bozulmasıyla, Livane kazası Trabzon Eyaletinin Lazistan ve Batum sancaklarına bağlanmıştır.⁴⁰

Bugünkünden farklı idari yapı Artvin için nüfus verisi bulmayı zorlaştırmaktadır.⁴¹II. Mahmut emriyle 1831 yılında başlayan nüfus sayımı 5 yıl boyunca sürmüştür. Artvin ve civarında ise 1835 tarihinde nüfus sayımı yapılmıştır. Bu nüfus

³⁷ Faruk Taşkın, Ali İrfan Kaya, “19. Yüzyıl Artvin Demografisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2020, s. 216.

³⁸ Sağlam, Ahmet. "Yeşilova Köyü'nün XIX. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yapısı." *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 13: 1-38.

³⁹ Kemal Karpaz, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006, s.409.

⁴⁰ Tuncel, “Artvin”, s.420.

⁴¹ Hayati Doğanay, “Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:31, s.4.

sayımlarına Başbakanlık Osmanlı arşivinde bulunan 2766 numaralı nüfus defterinden ulaşılabilir.

Tablo 1:1835 Nüfus Sayımına Göre Artvin Nüfusu

İLÇE	HANE	NÜFUS
Merkez-Murgul Nahiyesi	2176	4149
Ardanuç Sancağı	2030	5389
Kiskim (Yusufeli) Sancağı	1174	3088
Satlil (Şavşat) Sancağı	613	2611
Arhavi	-	261
Hopa	-	1731

Bu tabloda Artvin ve ilçelerinin 1835'te yapılan sayıma göre nüfus sayıları verilmiştir. En kalabalık bölge 5389 kişilik nüfusuyla Ardanuç Sancağı olurken, onu Merkez-Murgul nahiyesi 4149 nüfus ile takip etmiştir. En az nüfusa sahip olan yer ise Arhavi'dir. Bu sayımlarda kadın ve çocuklar dâhil edilmeyip, asker alma ve vergilendirme için nüfus sayımı yapılmıştır.⁴²

32 yerleşim yerinden oluşan Artvin'in en kalabalık mahallesi 188 hane 538 erkek nüfustan oluşan Mahalle-i Cami Orta kasabasıdır. En az nüfusa sahip olan köy ise 10 hane 31 erkek nüfusun bulunduğu Urzuma köyüdür. Ardanuç Sancağı nüfus sayımları yapılırken nüfus Müslüman, Gayrimüslim ve Kiptiler olarak ayrılmıştır. Toplam 2030 taneden oluşan bu sancağın erkek nüfusu 5389'dur. Müslümanlar nüfusun %89,98'ini, gayrimüslimler %8,48 ini, %54 ünü oluşturmaktadır. Müslüman nüfusun daha fazla olduğu bu sancakta en kalabalık yerleşim yeri Danzot köyüdür. Bu köy 400 kişi Müslüman 52 kişi gayrimüslim olmak üzere toplam 564 erkekten oluşmaktadır. Ustamel Köyü ise en az nüfusa sahip köydür. Bu köy 5 hane 8 erkek nüfustan oluşmaktadır.⁴³

1914 yılına kadar Kiskim adıyla anılan ve Çıldır eyaletine bağlı olan Yusufeli sancağı, 1835 yılında yapılan nüfus sayımında toplam 1174 haneden ve 3088 erkek nüfustan oluşmaktadır. Bu sancağın en kalabalık yerleşim birimi Eris Köyü, en az nüfusa sahip olan yerleşim birimi ise Kudraşen Köyüdür. Eris köyünde 186 hane 504 erkek nüfus bulunmaktadır. Kudraşen Köyünde ise 3 hane ve 8 erkek nüfus bulunduğu anlaşılmaktadır. 31 yerleşim biriminden oluşan Şavşat sancağında 613 hane 2611 erkek

⁴²Taşkın ve Kaya, *age*, s.170.

⁴³ Taşkın ve Kaya, *age*, s.170-174.

nüfus bulunmaktadır. En kalabalık yerleşim birimi 75 hane 292 erkek nüfusun bulunduğu Ahaldaba Köyü iken, en az nüfusa sahip köy ise 4 hane 14 erkek Müslüman'ın bulunduğu Zebta Köyü'dür.⁴⁴

En az nüfusa sahip olan Arhavi'de ise 1835 sayımına göre 17 yerleşim birimi bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Göçebe-i Erkad (Kürt Göçmenleri) topluluğuda nüfusa kaydedilmiştir ve 163 erkek nüfusu kapsamaktadır. Yerleşim birimlerinden en kalabalığı OrciPotoçuroluşturmaktadır. Burada 328 erkek nüfus bulunurken en az nüfusa sahip olan Kudunit'i Süfla ise 33 erkek nüfusa sahiptir. Trabzon eyaletinin Gönnye sancağına bağlı bir kaza olan Hopa da ise 1835 nüfus kayıtlarına göre toplam 1731 erkek nüfusa sahiptir. En kalabalık köy 286 erkek nüfus ile Kise olurken, en az nüfusu 67 erkekle Hikobaİçkale oluşturmaktadır.⁴⁵

3.2.1877-1897 Yılları Savaş Sonucu Oluşan Göçler ve Nüfus

93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda Ruslar Kars, Ardahan ve Batum'u işgal etmişlerdir. Bu saldırı Osmanlı'yı zor durumda bıraktığından 23 Aralık 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya verilmiştir.⁴⁶

İmzalanan diğer bir antlaşma olan, Ayastefanos Antlaşması'na göre Rusya'da yaşayan halk isterse mallarını satıp Osmanlı bölgesine göç edebileceklerdi.⁴⁷ Bu tarihten sonra toplu göçler başlamıştır. En çok göçü Macahel verirken, Ardanuç ve Şavşat az göç vermiştir. Murgul bölgesi de göç etmeyi düşünmüştür. Bu yüzden Rus görevliler boş kalan bölgelere göçmenler getirtmek ve Ermenileri yerleştirmek için çalışmalar yapmıştır.⁴⁸ Osmanlı ise bu göçlere karşı bölgedeki Müslüman nüfusu korumak amacıyla hareket etmiştir. Bu yüzden de bölgedeki göçmenleri Anadolu'daki boş arazilere hem ekonomik yönden hem de milli duygulardan dolayı yerleştirmek istemiştir. Böylece çıkarılan "Umum Muhâcirin Komisyonu" ile Artvin ve Batum göçmenleri Anadolu'ya ve İstanbul'a İskân

⁴⁴ Taşkın ve Kaya, *age*, s.175-178.

⁴⁵ Taşkın ve Kaya, *age*, s.180.

⁴⁶ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *DİA*, İstanbul 1991, Cilt 5, s.517.

⁴⁷ Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *DİA*, İstanbul 1991, Cilt 4, s.225.

⁴⁸ Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2018, s.146.

edilmişlerdir. Bu göçlerin sayıları net bir şekilde belli değildir ancak Başbakanlık Osmanlı arşivlerine dayanılarak on binlerce olduğu anlaşılmaktadır ⁴⁹

1878 yılında kitleler halinde başlayan göç, 1882 yılında da devam etmiştir. Bu göçmenler Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun Sinop bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Bir bölümü ise gemilerle doğrudan İstanbul'a getirilmiş ve Muhacirin İskân Komisyonu tarafından uygun yerlere taşınmışlardır. ⁵⁰

Göçler sonrası bölgedeki nüfus verileri Rus görevliler tarafından oluşturulmuştur. 1886 ve 1897 yılındaki veriler bakıldığında bölgenin idari yapısı Ruslara göre değiştirilmiştir. Bu idari yapı Oblast ve Okrug'tan oluşuyordu. Oblast askeri valiler tarafından yönetilen illere, Okrug ise mutasarrıflar tarafından yönetilen illere deniyordu. Bu yönetim şeklinde Artvin, Batum Oblastı'na bağlı Okrug idari yapısında bulunuyordu. ⁵¹

Tablo 2: 1886 Artvin Kazalarının Nüfus Sayımı

Yerleşim Yeri	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Murgul	1756	7562	12.032	19.594
Ardanuç	2166	8.197	13.934	22.131
Şavşat	2532	10.979	19.190	30.169
Borçka	546	1988	363	2351

Rusların yaptığı sayımlarda kadınların nüfusu da sayılmıştır. Bu sayımlara göre Murgul' un nüfusu 8.197 erkek ve 12.032 kadınla 19.594, Ardanuç'un nüfusu 8197 ve erkek 13934 kadınla 22.131, Şavşat'ın nüfusu 10.979 erkek 19.190 kadınla 30.169, Borçka'nın ise 1988 erkek ve 363 kadınla nüfusu toplam 2351'dir. ⁵²

Tablo 3: 1897 Nüfus Sayımına Göre Artvin

	Nüfus			Bu nüfus içerisinde		Okur-Yazar Oranı
	Erkek	Kadın	Toplam	Geçici	Ecnebi	
Artvin Okrug	29.064	27.076	56.140	1.124	615	%6,60
Artvin Kasabası	3.716	3.375	7.091	173	178	%25,30

⁴⁹ Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından Sonra)", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:40, Erzurum 2009, s.320-321-322.

⁵⁰ Demirel, agm, s.323.

⁵¹ Badem, age, s.60.

⁵² Taşkın ve Kaya, age, s.188.

Mezhebe Göre	Artvin Okruğu	%	Artvin Kasabası	%
Müslüman	47.112	%83,92	1.555	%21,51
Ortodoks	1.500	%2,05	889	%12,54
Ermeni Gregoryen	3.137	%5,59	1.337	%19,42
Ermeni Katolik	4.689	%8,35	3.266	%46,06
Diğer	52	%0,09	34	%0,48
Toplam	56.140		7.091	

Artvin sancağının 1897 yılında toplam nüfusu 56.140 kişiydi. Bu nüfusun %84'ünü Müslümanlar, %8,5'ini Ermeni Katolik ve Protestanlar,%5' ini Ortodoks Ermeniler ve %2'lik kısımda diğer Ortodoks gruplar oluşturmuştur.⁵³

3.3.1922'den Günümüze Artvin Nüfusu

1922 yılına gelindiğinde yapılan nüfus sayımında Merkez Liva, Borçka ve Şavşat ilçesine bağlı nahiyelerin nüfusu hane, kadın ve erkek olarak ayrılmıştır.⁵⁴ Nüfus sayımında kişilerin milleti göz önüne alınmıştır.Nüfus Türk, Ermeni ve Gürcü olarak üçe ayrılmıştır.Bu verilere bakıldığında Ardanuç 160 Türk, 100 Ermeni nüfusuna sahiptir. Berta Nahiyesi 1122, Sirya nahiyesi 1528 kişiden oluşmaktadır ve bu nahiyelerin tamamı Türk'tür.⁵⁵

8603 Türk'ün yaşadığı Şavşat kazasının İmerhev nahiyesinde 7134 Gürcü, Merya nahiyesinde ise 9539 Türk bulunmaktadır. Diğer bir kaza olan Borçka'da ise 835 Gürcü ve 250 ermeni ile toplam 1085 kişi yaşamaktadır. Borçka'nın kazasına bağlı olan Maradid nahiyesinde 1333 Gürcü, Maçahel nahiyesinde 1480 gürcü, Murgul nahiyesinde de 1560 Gürcü nüfusu vardır.⁵⁶

Merkez kasabasının nüfusu yaşanan göçlerle 1926 yılında artmıştır.Hane 479, erkek 1077 ve kadın sayısı da 1062 olmuştur. Toplam nüfus 2129'u bulurken 1935 yılına kadar %19,5 oranında nüfus artışı görülmüştür.⁵⁷

⁵³Taşkın ve Kaya, *age*, s.188-194.

⁵⁴ Detaylı bilgi için bkz. Nurşen Gök, "Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.41, Mayıs 2008, s.95.

⁵⁵ Gök, *agm*, s.101.

⁵⁶ Gök, *agm*, s.102

⁵⁷ Çiçek, *agm*, s.138.

Artvin vilayetinin genel nüfusu 1927 nüfus sayımlarına göre 90.066'dır. Bu dönemde Artvin'in yüzölçümü 6,880 olarak hesaplanırken burada bulunan hane sayısı 288'dir. Sayımlara gören 1000 erkeğe karşılık kadın miktarı 1022'dir⁵⁸

1927'den 1980 yılına kadar Artvin nüfusunda artış yaşanmıştır. Nüfus yaklaşık 2 katına çıkmıştır. 1914 ve 1922 yılları arasında yaşanan I.Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşları sonucu doğumlar az ölümler fazla olduğundan nüfus artış hızında yükselme görülmemektedir. Türkiye'de de olduğu gibi Artvin'de de nüfusun en yüksek olduğu dönem 1955-1960 yıllarını kapsar. Bu dönemde artış yaşanmasının sebebi II. Dünya Savaşı'nın bitmesi ve savaştaki erkeklerin evlerine dönmesidir.⁵⁹

1980-2012 Yılları Artvin nüfusu azalmıştır. Bunun sebebi Artvin coğrafyasından dolayı yaşanan göçlerdir. Bu göçler ulaşım ve iletişim koşullarından dolayı yaşanmıştır.⁶⁰

Günümüze gelindiğinde Artvin nüfusu 85.952 erkek ve 83.591 kadınla toplam 169.543'dir.⁶¹

⁵⁸ Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929, s.11.

⁵⁹ Doğanay, agm, s.31.

⁶⁰ Doğanay, agm, s.31.

⁶¹ Türkiye İstatistik Kurumu, *Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları*, 31 Aralık 2021.

II.BÖLÜM

1.ARTVIN'İN TARİH ÖNCESİ ÇAĞLARI

İnsanoğlunun doğuşundan bugüne kadar geçen zaman çeşitli dönemlere ayrılmıştır. Bu dönemlerin tarihi çağlar ve tarih öncesi çağlar olarak sınıflandırılması 1851 tarihinde Daniel Wilson tarafından yapılmıştır. Tarih öncesi dönem insan yaradılışından yazının keşfine kadar geçen süreyi kapsarken, tarihi çağlar ise yazının keşfedilip kullanılmasını kapsamaktadır.⁶² Arkasından 1865 tarihinde John Lubbock “Ortataş=Mezolitik” kavramını dâhil etmiştir.⁶³

Tarih öncesi dönem kendi içinde Paleolitik, Mezoilitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç devri olarak beşe ayrılmaktadır.

1.1.Paleolitik ve Epipaleolitik Çağ

MÖ 1.000.000-9600 yıllarını kapsayan bu dönem tarih öncesi dönemin en uzun evresini oluşturmaktadır.Chiristian Jürgensen Thomson bu çağa Paleolitik Çağ/Eski Taş Çağı adını vermiştir.Mezolitik, Orta Taş Çağı olarak da adlandırılır, yontma taş aletleriyle Paleolitik (Eski Taş Çağı) ve cilalı taş aletleriyle Neolitik (Yeni Taş Çağı) arasında var olan eski kültürel aşama. Çoğunlukla Doğu Yarımküre'deki arkeolojik toplulukları tanımlamak için kullanılan Mezolitik, genel olarak Batı Yarımküre'deki Arkaik kültürle benzerlik göstermektedir. Mezolitik maddi kültür, Paleolitik'te bulunandan daha fazla yenilik ve çeşitlilik ile karakterize edilir. Yontma taş aletlerin yeni biçimleri arasında mikrolitler, tırtıklı bir kenar oluşturmak için bir şaft üzerine monte edilmek üzere tasarlanmış çok küçük taş aletler vardı. Cilalı taş, bazı Mezolitik topluluklarda görülen bir başka yeniliktir.Taş Devri, taş aletlerin yapımı ve kullanımıyla karakterize edilen tarih öncesi kültürel aşama veya insani gelişim düzeyi. Kökeni, yaklaşık 3,3 milyon yıl öncesine tarihlenen bilinen en eski taş aletlerin keşfine dayanan Taş Devri, aletlerin yapımı ve kullanımındaki gelişmişlik derecesine göre genellikle üç ayrı döneme (Paleolitik Dönem, Mezolitik Dönem ve Neolitik Dönem) ayrılır.

⁶²Ali M. Dinçol, “İlk Yazı” *Arkeoatlas Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul 2011, s.258.

⁶³ Recep Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, Meridyen Yayıncılık, İzmir 2002, s.14; Dinçol, agm, s. 258.

Paleolitik arkeoloji, insanların alet kullanan memeliler olarak ilk ortaya çıkışları (3,3 milyon yıl öncesinden önce gerçekleştiğine inanılmaktadır) ile yaklaşık M.Ö. 8000 (Holosen Çağının başlangıcına yakın [11.700 yıl öncesinden günümüze]) arasındaki erken insan kültürünün kökenleri ve gelişimi ile ilgilenmektedir. Yaklaşık 2.600.000 ila 11.700 yıl öncesine kadar süren bir aralık olan Pleistosen veya Buzul Çağı'nın zaman aralığına dahildir. Modern kanıtlar, en erken proto-insan formlarının Pleistosen'in başlangıcında atasal primat stokundan ayrıldığını göstermektedir. Her halükarda, en eski tanınabilir aletler Orta Pliyosen dönemine (yaklaşık 3,3 milyon yıl önce) ait kaya katmanlarında bulunmuştur ve bu da alet yapımının Australopithecus veya çağdaşları ile başlamış olma ihtimalini artırmaktadır. Pliyosen'in hemen ardından gelen Pleistosen döneminde bir dizi önemli iklimsel olay meydana gelmiştir. Kuzey enlemleri ve dağlık bölgeler birbirini izleyen dört kez buz tabakalarının (Alplerde Günz, Mindel, Riss ve Würm olarak bilinir) ilerlemesine ve geri çekilmesine maruz kalmış, nehir vadileri ve teraslar oluşmuş, mevcut kıyı şeritleri kurulmuş ve yerkürenin fauna ve florasında büyük değişikliklere neden olmuştur. Paleolitik dönem boyunca kültürün gelişimi, büyük ölçüde Pleistosen Çağı'nın birbirini izleyen aşamalarını karakterize eden çevresel faktörlerden derinden etkilenmiş gibi görünmektedir⁶⁴.

Paleolitik Çağ boyunca insanlar besin toplayıcısıydı ve geçimlerini vahşi hayvanları ve kuşları avlayarak, balık tutarak ve yabani meyve, yemiş ve çilek toplayarak sağlıyorlardı. Bu son derece uzun zaman aralığına ait eser kayıtları çok eksiktir; artık yok olmuş kültürlerin çakmaktaşı, taş, kemik ve boynuzdan yapılmış bozulmayan nesnelerinden incelenebilir. Yalnızca bunlar zamanın tahribatına dayanabilmiştir ve tarih öncesi atalarımız tarafından avlanan çağdaş hayvanların kalıntılarıyla birlikte, bu geniş aralık boyunca - ilk gerçek hominin soyunun ortaya çıkışından bu yana geçen sürenin yaklaşık yüzde 98'i - insan faaliyetlerini yeniden inşa etmeye çalışan bilim adamlarına yol gösterecek tek şeydir. Genel olarak, bu malzemeler tek ve çok amaçlı aletlerden, her biri belirli bir işleve hizmet etmek üzere tasarlanmış, çeşitli ve son derece uzmanlaşmış eser türlerinden oluşan bir topluluğa doğru kademeli olarak gelişir.⁶⁵ Gerçekten de, Paleolitik dönemin kültürel gelişimini karakterize eden, her biri belirli bir gelenek üzerine kurulu, giderek daha karmaşık hale gelen teknolojiler sürecidir. Başka bir deyişle, tıpkı tarihi

⁶⁴Ceylan, *agt*, s.68.

⁶⁵Ceylan, *agt*, s.72.

dönemlerde olduğu gibi, basitten karmaşığa, uzmanlaşmanın olmadığı bir aşamadan nispeten yüksek derecede uzmanlaşmanın olduğu aşamalara doğru bir eğilim söz konusudur. Taş aletlerin üretiminde, Paleolitik atalar tarafından dört temel gelenek geliştirilmiştir: (1) çakıl taşı aleti geleneği; (2) iki yüzeyli alet ya da el baltası geleneği; (3) yonga aleti geleneği; ve (4) bıçak aleti geleneği. Bunlardan herhangi biri nadiren "saf" halde bulunur ve bu gerçek, birçok durumda çeşitli toplulukların önemine ilişkin yanlış fikirlere yol açmıştır. Gerçekten de, belirli bir bölgede belirli bir geleneğin yerini daha gelişmiş bir alet üretme yöntemi almış olsa da, eski teknik belirli bir amaç için gerekli olduğu sürece devam etmiştir. Ancak genel olarak, kesme ya da doğrama için bilenmiş tek bir kenarı olan basit çakıl taşlı aletlerden başlayarak yukarıda verilen sıralamada genel bir eğilim vardır. Güney ve Doğu Asya'da, erken tip çakıl taşlı aletler Paleolitik dönem boyunca kullanılmaya devam etmiştir.

Kültürel ve teknolojik açıdan Paleolitik halklarla devamlılık gösterse de, Mezolitik kültürler özel ortamlara farklı yerel adaptasyonlar geliştirmiştir. Mezolitik avcı, Paleolitik avcıya kıyasla daha verimli olmuş ve daha geniş bir yelpazedeki hayvansal ve bitkisel besin kaynaklarından faydalanabilmiştir. Göçmen Neolitik çiftçiler muhtemelen birçok yerli Mezolitik avcı ve balıkçıyı bünyelerine katmışlardır ve bazı Neolitik topluluklar tamamen Neolitik ekipmanları benimseyen Mezolitik halklardan oluşmuş gibi görünmektedir (bunlara bazen İkincil Neolitik de denmektedir).

Bu dönemin ilk evresi olan erken paleolitik devrinde, buzul çağından dolayı insanlar daha iyi yaşayabileceği mağaralara ağaç konuklarına yerleşmişlerdir. Göçebe yaşam tarzını benimseyen insanoğlu bu dönemde ateşi keşfetmiştir. Ateşin keşfi ile soğuktan ve yırtıcı hayvan saldırılarından kendilerini korumuşlardır. Hayatlarını avcılık ve toplayıcılıkla sürdürmüşlerdir. Yiyecek sağlamak ve gündelik yaşamlarını sürdürmek için zıpkın, hançer, balta ve kemikten iğneler gibi aletler yapmışlardır. Paleolitik dönemin yaklaşık 11.700 yıl önce (yaklaşık M.Ö. 9700) Holosen jeolojik ve iklimsel çağının başlamasıyla sona erdiği konusunda makul bir mutabakat vardır. Ayrıca, insan kültür tarihindeki gelişimsel bir çatallanmanın da yaklaşık bu zamanda gerçekleştiği giderek daha açık hale gelmektedir. Dünyanın büyük bölümünde, özellikle ılıman ve tropikal ormanlık ortamlarda ya da Arktik tundranın güney sınırları boyunca, eski Üst Paleolitik yaşam gelenekleri az çok giderek yoğunlaşan yiyecek toplama seviyelerine doğru yeniden uyarlanmıştır. Eski gıda yöntemlerinin Pleistosen sonrası ortamların çeşitliliğine ve

ardışıklığına bu kültürel yeniden uyarlamalarına genellikle MezolitikDönem'de meydana geldiği söylenir. Ancak M.Ö. 8000'lere gelindiğinde (biraz daha erken olmasa da) dünyanın orta enlemlerindeki bazı yarı kurak ortamlarda oldukça farklı bir gelişim seyrinin izleri görülmeye başlamıştır. Bu izler, yeni başlayan tarıma ve (bir ya da iki örnekte) hayvan evcilleştirmeye doğru bir harekete işaret etmektedir. Güneybatı Asya örneğinde, bu hareket M.Ö. 7000'de etkili köy-tarım toplulukları seviyesine ulaşmıştı. Mezoamerika'da ise benzer bir gelişme -ayrıntıları biraz farklı olan ve hayvan evcilleştirmenin olmadığı- neredeyse aynı tarihlerde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, güneybatı Asya'nın, Mezoamerika'nın, And Dağları'nın altındaki kıyı yamaçlarının ve belki de güneydoğu Asya'nın (hakkında çok az kanıt bulunan) çevresel açıdan elverişli kısımlarında Mezolitik aşamadan çok az iz beklenebileceği ileri sürülebilir. Genel kültür seviyesi muhtemelen doğrudan Üst Paleolitik dönemden yeni başlayan ekim ve evcilleştirme dönemine kaymıştır.

Holosen Dönemi'nin erken dönemlerine ait kültür tarihinin ortaya koyduğu tablo, bu nedenle iki genelleştirilmiş gelişim modelinden biridir: (1) az ya da çok yoğunlaştırılmış bir besin toplama düzeyinde Pleistosen sonrası ortamlara kültürel yeniden adaptasyonlar; ve (2) etkili bir besin üretimi düzeyinin ortaya çıkışı ve gelişimi. Bu ikinci görünüm ve gelişimin hem Eski hem de Yeni Dünya'daki çeşitli bölgelerde oldukça bağımsız bir şekilde gerçekleştiği genel olarak kabul edilmektedir. Bu yeni gıda üretim seviyesinin prosedürleri ve bitki ya da hayvan evcilleştiricileri yeni ortamlara uyum sağlamak için etkinlik ve esneklik kazandıkça, yeni seviye daha eski, daha muhafazakar olanın aleyhine genişlemiştir. Son olarak, dünyadaki uygarlıklardan herhangi birine ancak bir gıda üretim düzeyi matrisi içinde ulaşılabilmıştır.⁶⁶

Bu devir hakkındaki en önemli merkezler Fransa'da Losko Mağarası, İspanya'da Altamira Mağarasıdır. Bu mağara duvarlarına çizilen resimler paleolitik dönem hakkında bilgi vermektedir. Buradaki sanat ürünleri avın bereketli olması için tertiplenen törenleri sergilemektedir.⁶⁷

⁶⁶ Louis Leakey, *İnsanın Ataları*, TTK Yayınları, İstanbul 1988, s.15; Firuzan Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s.9; Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Cem Yayınevi, İstanbul 1994, s.15; Ekrem Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1995, s.21.

⁶⁷ Recep Yıldırım, *agt*, s.17.

Anadolu'da da bu tür yerleşim yerleri bulunmaktadır. Marmara ve Karadeniz bölgelerinde daha az sayıda yerleşim yeri bulunurken Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'da paleolitik döneme ait veriler bulunmaktadır.

Araştırma konumuz olan Artvin'de paleolitik döneme ait herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. En erken yerleşme Tunç Çağı ile başladığı bilinse de Artvin çevresindeki şehirlerde bulunan buluntulara göre Artvin'in de paleolitik çağ yaşadığı düşünülmektedir. Coğrafi konum itibariyle bu bölgeler, tarih öncesi çağlarda yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılamak için elverişliydi. Su kaynakları, tabii kaya sığınakları ve av hayvanlarının olması insanlığı buralara çekmiştir. Bu yüzden yakın çevrede bulunan Kars, Ardahan ve Erzurum'daki paleolitik çağlar hakkında çalışmalara bakılmalıdır.⁶⁸

Erzurum'da ilk buluntu 1942 yılında Kemal Alot tarafından tespit edilmiştir. Erzurum'un Yukarı Çakmak Mahallesi'nde bulunan Lavalloise tekniği ile yapılmış bu bazalt alet Muzaffer Şenyürek tarafından yayınlanmıştır.⁶⁹ Bunun dışında ayrıca İsmail Kökten Erzurum'un Dumlupınar mahallesinde Paleolitik Çağa ait iki tane alet keşfetmiştir.⁷⁰ Akabinde Erzurum-Hasankale bölgesinde siyah obsidyenden yapılmış bir yonga alet bulunmuştur.⁷¹

İ.Kökten'in Kars ve çevresinde yaptığı çalışmaları vardır. Bunlardan biri trakitten yapılmış chelleen tipteki el baltasıdır. Buna benzer bir aleti de Prof.Dr. Şevket Aziz Kansu Sivas'ın Gemerek ilçesinde bulmuştur. Kansu'nun bulduğu yonga aletine göre Erzurum ve çevresi alt Paleolitik çağdan beri iskân görmüştür.⁷²

Kökten Kars'ta yaptığı diğer çalışmalarında, Susuz ilçesi ve Cilavuz deresinin civarında Alt Paleolitik döneme ait baltalar bulmuştur.⁷³ Kökten'in Orta Paleolitik döneme tarihlendirdiği buluntular ise Kars'ın Borluk Vadisinde bulunan yontma taş ve obsidyen aletlerdir. Ayrıca Orta Paleolitik dönemde bulunan bir yerleşim yeri de Kurbanaga Mağarası'dır. Mağaranın dış yüzünde ve tavanında günlük hayata ait

⁶⁸ Veli Ünsal, *age*, s. 131.

⁶⁹ Hamit Zübeyir Koşay, *age*, 1984, s.12.

⁷⁰ İ.Kılıç Kökten, "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not", *DTCFD*, 1/2, 1943a, s.119.

⁷¹ Koşay, *age*, s.119.

⁷² Albrecht Goetze, *Kulturgeschichte Kleinasien*, München 1957, s.15; Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, s.12.

⁷³ Kökten, "Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not", s.120.

resimler bulunmaktadır.⁷⁴ Kars'ın Kağızman ilçesinde bulunan diğer bir mağara olan Yazılıkaya ise Üst Paleolitik dönem olarak tarihlendirilmiştir. Kökten burada obsidyen kalemleri ve taştan yapılmış döğme aletleri tespit etmiştir.⁷⁵ Diğer bir dönem olan Mezolitik Çağ epipaleolitik olarak da bilinir. Bu dönem Paleolitik Çağ ile Neolitik arasında geçiş dönemidir. Bu dönem de çok fazla değişiklik görülmemekle birlikte insanlar avcı ve toplayıcılıkla yaparak nehirlerden balık avlamaya başlamışlardır.⁷⁶

1.2. Neolitik Çağ

Neolitik Çağ MÖ 10.000/9600-6000/5500 yıllarını kapsamaktadır. Döneme bu ismi veren Gordon Childe'dir.⁷⁷ Bu dönemde iklim eskisi kadar soğuk değildir. Buzullar erdiğinden dolayı sulak alanlar çoğalmış ve bu sayede insanlar yerleşik hayata geçip tarım yapmaya başlamışlardır. Çanak çömlek yapılmaya başlanmış ve hayvanlar evcilleştirilmiştir. Neolitik, Yeni Taş Çağı olarak da adlandırılır, tarih öncesi insanlar arasında kültürel evrimin veya teknolojik gelişimin son aşaması. Cilalanarak ya da öğütülerek şekillendirilmiş taş aletler, evcilleştirilmiş bitki ya da hayvanlara bağımlılık, kalıcı köylere yerleşme ve çömlekçilik ve dokumacılık gibi zanaatların ortaya çıkmasıyla karakterize edilmiştir. Neolitik Dönem, Paleolitik Dönem'i ya da yontma taş aletler çağını takip etmiş ve Bronz Çağı'ndan ya da metal aletlerin erken döneminden önce gelmiştir.

İlk köy yerleşmeleri de bu dönemde görülmektedir.⁷⁸ Çanak Çömlekli Neolitik Çağa bakıldığında insanoğlunun damga mühürler kullandığı görülmektedir. Bu dönemde özel mülkiyet kavramı ve sosyal statü oluşmuştur. Neolitik gelişim aşamasına Holosen Dönemi'nde (Dünya tarihinin son 11.700 yılı) ulaşılmıştır. Neolitik dönemin başlangıç noktası, dünyanın farklı bölgelerinin farklı zamanlarda Neolitik aşamaya ulaşmış olması nedeniyle çok tartışılmaktadır, ancak genellikle M.Ö. 10.000 civarında gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu dönemde insanlar ekin yetiştirmeyi ve evcil hayvan beslemeyi öğrendiler ve böylece artık avlanmaya, balık tutmaya ve yabani bitki toplamaya bağımlı olmaktan kurtuldular. Neolitik kültürler, daha yumuşak olanları yontarak istenilen şekle

⁷⁴ İ. Kılıç Kökten, "Yazılıkaya'da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri", *Karseli*, 6/69, 1970, s.2-16.

⁷⁵ Kökten, "Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları", s.101-104; Bingöl, *agt*, s.33.

⁷⁶ Bingöl, *agt*, s.33; Veli Sevin, *age*, s.14; Memiş, *age*, s.7; Kınal, *age*, s.12; Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, s.18; Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, s. 21.

⁷⁷ Banu Öksüz, "Beslenmek, Neolitik Çağ", *Arkeoatlas*, S.1, 2002, s.84-88.

⁷⁸ Memiş, *age*, s.8; Sevin, *age*, s.18; Yıldırım, *Uygarlık Tarihine Giriş*, s.22; Harmankaya-Tanındı-Özbasaran, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3.Klasör, Kalkolitik*, s.13; Bingöl, *agt*, s.36.

getirmek yerine nispeten sert kayaları öğüterek ve parlatarak daha kullanışlı taş aletler yapmışlardır. Tahılların yetiştirilmesi Neolitik halkların kalıcı konutlar inşa etmesini ve köylerde toplanmasını sağlamış, göçebelikten ve avcılık-toplayıcılık ekonomisinden kurtulmaları onlara özel zanaatların peşinden koşacak zamanı vermiştir. Arkeolojik kanıtlar, gıda toplayan kültürlerden gıda üreten kültürlere geçişin Bereketli Hilal'deki bir başlangıç noktasından Asya ve Avrupa'da kademeli olarak gerçekleştiğini göstermektedir. Güneybatı Asya'da tarım ve hayvan evcilleştirmeye dair ilk kanıtlar yaklaşık M.Ö. 9500 yılına tarihlenmektedir ki bu da söz konusu faaliyetlerin bu tarihten önce başlamış olabileceğini düşündürmektedir. Dicle ve Fırat nehir vadilerinde (günümüzde Irak ve İran'da) ve günümüzde Suriye, İsrail, Lübnan ve Ürdün'de çiftçiliğe ve yerleşik köylere dayalı bir yaşam biçimi M.Ö. 7000'lerde kesin olarak elde edilmişti. Bu ilk çiftçiler arpa ve buğday yetiştiriyor, koyun ve keçi besliyor, daha sonra bunlara sığır ve domuz da ekliyorlardı. Yenilikleri Orta Doğu'dan kuzeye doğru iki yolla Avrupa'ya yayıldı: Türkiye ve Yunanistan üzerinden orta Avrupa'ya ve Mısır ve Kuzey Afrika üzerinden İspanya'ya. Tarım toplulukları Yunanistan'da M.Ö. 7000 gibi erken bir tarihte ortaya çıkmış ve tarım sonraki dört bin yıl boyunca kıta boyunca kuzeye doğru yayılmıştır. Bu uzun ve kademeli geçiş Britanya ve İskandinavya'da M.Ö. 3000'den sonrasına kadar tamamlanmamıştır ve Mezolitik olarak bilinmektedir.

Neolitik teknolojiler de M.Ö. 5000'lerde doğuya, Hindistan'ın İndus Nehri vadisine doğru yayılmıştır. Darı ve pirince dayalı tarım toplulukları Çin'in Huang He (Sarı Nehir) vadisinde ve Güneydoğu Asya'da yaklaşık M.Ö. 3500'lerde ortaya çıkmıştır. Neolitik yaşam biçimleri Yeni Dünya'da bağımsız olarak elde edilmiştir. Mısır, fasulye ve kabak M.Ö. 6500'den itibaren Meksika ve Orta Amerika'da yavaş yavaş evcilleştirildi, ancak yerleşik köy yaşamı çok daha sonra, yaklaşık M.Ö. 2000'de başladı. Eski Dünya'da Neolitik Çağ'ı, insan topluluklarının bakır ve kalayı birleştirerek alet ve silah olarak taşın yerini alan bronz yapmayı öğrendikleri Bronz Çağı takip etmiştir.⁷⁹

Neolitik Çağa ait buluntular Anadolu'da çok fazla görülmesine rağmen Karadeniz bölgesinde Neolitik yerleşme görülmemiştir. Artvin'de herhangi bir buluntu yoktur. Ancak

⁷⁹ Mihriban Özbaşaran, age, s.78.

çevresinde bulunan Ardahan'ın Akçakale Adası'nda ki dolmenler(taşlı dam) İ.Kökten'in iddiasına göre Neolitik döneme aittir.⁸⁰

Artvin coğrafi konumu nedeniyle Kafkaslara geçiş güzergâhında bulunmaktadır. Bundan dolayı da etkileşimlerden dolayı kültürlerden etkilenmiştir. Komşusu olan Gürcistan ve Ermenistan bölgelerine bakıldığında, Morgan'a göre Neolitik Çağ yaşanmamış, yaşansa bile çok kısa sürmüştür.⁸¹

1.3.Kalkolitik Çağ

“Bakır-Taş Devri” olarak adlandırılan Kalkolitik Çağda maden keşfi önemli yer tutar. İnsanoğlunun madeni kullanmasıyla hayatında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi döküm tekniğiyle madeni eriterek istedikleri araç ve gereçleri üretmeleridir.⁸²

Kalkolitik Çağ'da maden kullanımının artması ve tarımın ilerlemesiyle insanların yaşam şekli değişmiştir. Tarımın ilerlemesiyle avcılık sembolleri yerini bereketlilik simgesi olan kadın figürlerine bırakmıştır. Ayrıca bu dönemde kil'in kullanılmasıyla tanrıça heykelcikleri yapılmaya başlamış ve sanat alanında ilerleme kaydedilmiştir. Kalkolitik dönem, Eski Dünya tarih öncesinin Neolitik olarak adlandırılan ilk tarım toplumları ile Bronz Çağı'nın kentli ve okuryazar toplumları arasında kalan bölümünü ifade eder. Yunanca'da Kalkolitik "bakır çağı" anlamına gelir (aşağı yukarı) ve gerçekten de Kalkolitik dönem genellikle -ama her zaman değil- yaygın bakır metalürjisi ile ilişkilendirilir. Bakır metalürjisi muhtemelen Kuzey Mezopotamya'da geliştirilmiştir; bilinen en eski yerleşim yerleri Suriye'de Tell Halaf gibi MÖ 6500 yıllarına aittir. Teknoloji bundan çok daha uzun bir süre önce biliniyordu - izole edilmiş bakır baltalar ve adzeler Anadolu'da Çatalhöyük'ten ve Mezopotamya'da Jarmo'dan MÖ 7500 kal. Ancak yoğun bakır alet üretimi Kalkolitik dönemin ayırt edici özelliklerinden biridir. Kalkolitik Çağ için belirli bir tarih belirlemek zordur. Neolitik veya Mezolitik gibi diğer geniş kategoriler gibi, "Kalkolitik" de tek bir yerde ve zamanda yaşayan belirli bir insan grubuna atıfta bulunmak yerine, farklı ortamlarda bulunan ve birkaç ortak özelliğe sahip geniş bir kültürel varlıklar mozaikine uygulanır. En yaygın iki özelliğin -boyalı çanak çömlek ve bakır işleme- en erken tanınan örnekleri M.Ö. 5500 yıllarında kuzeydoğu Suriye'deki Halaf kültüründe

⁸⁰İ. Kılıç Kökten, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu”da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, s. 672.

⁸¹J. De Morgan, Mission Scientifique Au Caucase, 2 Paris 1889, s.31.

⁸²Şenel, age, s.186-218

bulunmaktadır. Kalkolitik kültürün yayılması kısmen göç, kısmen de yeni teknolojilerin ve maddi kültürün yerel halk tarafından benimsenmesi şeklinde gerçekleşmiş gibi görünmektedir⁸³.

Kalkolitik dönemin ana tanımlayıcı özelliği polikrom boyalı çanak çömleklerdir. Kalkolitik alanlarda bulunan seramik formları arasında "delikli çanak çömlekler", tütsü yakmak için kullanılmış olabilecek, duvarları kesilmiş açıklıklara sahip çömlekler, büyük depolama çömlekleri ve ağız olan servis çömlekleri bulunmaktadır. Taş aletler arasında adzeler, keskiler, kazmalar ve merkezi delikli yontma taş aletler bulunmaktadır. Çiftçiler tipik olarak koyun-keçi, sığır ve domuz gibi evcil hayvanlar yetiştirmiş, avcılık ve balıkçılıkla beslenmişlerdir. Süt ve sütün yan ürünleri ile meyve ağaçları (incir ve zeytin gibi) önemliydi. Kalkolitik çiftçiler tarafından yetiştirilen ürünler arasında arpa, buğday ve bakliyat bulunuyordu. Malların çoğu yerel olarak üretilir ve kullanılırdı, ancak Kalkolitik toplumlar yüklü hayvan figürinleri, bakır ve gümüş cevherleri, bazalt kaseler, kereste ve reçineler gibi bazı uzun mesafeli ticaretle uğraşmışlardır.

Kalkolitik çiftçiler tarafından inşa edilen evler taş ya da kerpiçten yapılmıştır. Karakteristik desenlerden biri, kısa uçlardaki ortak yan duvarlarla birbirine bağlanan bir dizi dikdörtgen evden oluşan zincir yapılardır. Zincirlerin çoğu en fazla altı ev uzunluğunda olup, araştırmacıların bunların birbirine yakın yaşayan geniş çiftçi ailelerini temsil ettiğinden şüphelenmelerine yol açmıştır. Daha büyük yerleşimlerde görülen bir başka model ise, aynı tür sosyal düzenlemeyi kolaylaştırmış olabilecek merkezi bir avlunun etrafındaki bir dizi odadır. Tüm evler zincirleme değildi, hatta hepsi dikdörtgen bile değildi: bazı yamuk ve dairesel evler tespit edilmiştir. Teleilat Ghassul (Tulaylât al-Ghassûl) arkeolojik alanı, Ürdün Vadisi'nde, Ölü Deniz'in yaklaşık 80 kilometre (50 mil) kuzeydoğusunda yer alan bir Kalkolitik sit alanıdır. İlk olarak 1920'lerde Alexis Mallon tarafından kazılan alan, MÖ 5000'lerden başlayarak inşa edilen ve sonraki 1.500 yıl içinde çok odalı bir kompleks ve kutsal alanları içerecek şekilde büyüyen bir avuç kerpiç ev içermektedir. Son kazılar Sydney Üniversitesi'nden Stephen Bourke tarafından yürütülmektedir. Teleilat Ghassul, Kalkolitik dönemin Ghassulian olarak adlandırılan ve Levant'ın her yerinde bulunan yerel versiyonunun tip alanıdır⁸⁴.

⁸³Şenel, *age*, s.188-219

⁸⁴Şenel, *age*, s.186-218.

Teleilat Ghassul'daki binaların iç duvarlarına birkaç polikrom duvar resmi yapılmıştır. Bunlardan biri, yukarıdan bakıldığında mimari bir kompleks gibi görünen karmaşık geometrik bir düzenlemedir. Bazı araştırmacılar bunun, alanın güneybatı kenarındaki kutsal alanın bir çizimi olduğunu öne sürmüştür. Şemada bir avlu, bir kapı evine giden basamaklı bir yol ve taş ya da kerpiç bir platformla çevrili tuğla duvarlı saz çatılı bir bina yer almaktadır.

Teleilat Ghassul'daki tek polikrom resim mimari plan değildir: Kolunu kaldırmış daha büyük bir figür tarafından yönetilen cüppeli ve maskeli bireylerden oluşan bir "Tören" sahnesi vardır. Cübbeler kırmızı, beyaz ve siyah renklerde püsküllü karmaşık kumaşlardır. Bir kişi boynuzlu olabilecek konik bir başlık takmaktadır ve bazı araştırmacılar bunu TeleilatGhassul'da uzman bir rahip sınıfı olduğu şeklinde yorumlamıştır."Soylular" duvar resmi, kırmızı ve sarı bir yıldızın önünde konumlanmış daha küçük bir figüre bakan bir dizi oturan ve ayakta duran figürü göstermektedir. Duvar resimleri, kırmızı, siyah, beyaz ve sarı dahil olmak üzere çeşitli mineral bazlı renklerle geometrik, figüratif ve natüralist tasarımlar içeren kireç sıva katmanları üzerine 20 defaya kadar yeniden boyanmıştır. Resimlerde orijinal olarak mavi (azurit) ve yeşil (malakit) de kullanılmış olabilir, ancak bu pigmentler kireç sıvasıyla zayıf reaksiyona girer ve kullanılmışsa da artık korunmaz.

Gömüler gruptan gruba, tek gömülerden çömlek gömülere, küçük kutu şeklindeki yer üstü kemik çukurlarına ve hatta kaya mezarlarına kadar geniş bir çeşitlilik göstermektedir. Bazı durumlarda, ikincil gömü uygulamaları arasında eski gömülerin çıkarılarak aile ya da klan mezarlarına yerleştirilmesi de yer almaktadır. Bazı yerleşimlerde, kemik yığma - iskelet malzemelerinin dikkatli bir şekilde düzenlenmesi - kaydedilmiştir. Bazı gömüler toplulukların dışında, bazıları ise evlerin içindeydi.⁸⁵

Bakır karşılığında takas usulü başlamıştır. Dokuma ve çanak çömlek gibi eşyalarla bakır takas edilmiştir. Ticaretle birlikte iletişim hızlanmış ve maden bölgeleri hızla büyümüştür. Yerleşim merkezlerinin etrafı surlarla çevrilmiştir. Sulu tarımın artışıyla insanlar kerpiçten evler inşa etmiştir. Köyler büyümüş kentler oluşmuştur.⁸⁶

⁸⁵Mehmet Özdoğan, age, s.102 vd.

Erzurum ve Kars'ta bu çağı ait birçok yerleşim yeri bulunurken araştırma bölgemiz olan Artvin'de ise Kalkolitik Çağa ait herhangi bir buluntuya rastlanmamıştır. Yine de bölgemize olan yakınlığı sebebiyle Erzurum ve Kars'taki buluntular Artvin'de de Kalkolitik Çağ yaşanmış olabileceğini göstermektedir.

Artvin'e yakın olan diğer komşu ülkeler ise Kafkaslardır. Gürcistan'da bulunan Aknalitch ve Azerbaycan'da yer alan Soyuk Bulak ile Leylatepe Kalkolitik Çağ merkezlerindendir.

1.4.Tunç Çağı

Tunç Çağı insanın kalay ve bakır karışımından tuncu üretmesiyle başlamıştır. Bu keşifle birlikte Anadolu'da Tunç Çağı başlamıştır ve yeni bir döneme adım atılmıştır.⁸⁷Bu çağ Anadolu'da Erken, Orta ve Geç Tunç Çağı olarak üç evrede incelenmektedir.Bronz Çağı, Avrupa, Asya ve Orta Doğu'nun eski halkları arasında maddi kültürün gelişiminde Paleolitik ve Neolitik dönemleri (sırasıyla Eski Taş Çağı ve Yeni Taş Çağı) izleyen üçüncü evre. Bu terim aynı zamanda metalin kullanıldığı ilk dönemi de ifade etmektedir. Bu erken bakır evresi genellikle Bronz Çağı'nın bir parçası olarak düşünülse de, bakır ve kalay alaşımı olan gerçek bronz ilk başlarda sadece nadiren kullanılmıştır. 2. binyıl boyunca gerçek tunç kullanımı büyük ölçüde artmıştır; İngiltere Cornwall'daki kalay yatakları çok kullanılmış ve o dönemdeki büyük tunç nesne üretiminin önemli bir kısmından sorumlu olmuştur. Bu çağ aynı zamanda uzmanlaşmanın arttığı, tekerleğin ve öküzle çekilen sabanın icat edildiği bir çağdır. Yaklaşık M.Ö. 1000 yılından itibaren başka bir metal olan demirin ısıtılıp dövülebilmesi Bronz Çağı'nı sona erdirmiş ve Demir Çağı başlamıştır.Çağın başladığı tarih bölgelere göre değişmektedir; örneğin Yunanistan ve Çin'de Bronz Çağı M.Ö. 3000'den önce başlarken, Britanya'da yaklaşık M.Ö. 1900'e kadar başlamamıştır.Dönemin başlangıcı bazen Kalkolitik (Bakır-Taş) Çağı olarak adlandırılır ve saf bakırın (kendinden önceki alet yapım malzemesi olan taşla birlikte) ilk kullanımına atıfta bulunur. Başlangıçta az bulunan bakır, yalnızca küçük ya da değerli nesneler için kullanılmıştır. MÖ 6500'lerde Doğu Anadolu'da kullanımı biliniyordu ve kısa sürede yaygınlaştı. Dördüncü binyılın ortalarında, döküm aletler ve silahlarla hızla gelişen bakır metalürjisi Mezopotamya'da kentleşmeye yol açan bir faktördü. 3000 yılına gelindiğinde

⁸⁷ Ünsal, agm, 56; Ufuk Esin, "Onbin Yıl Öncesinde Aşıklı: Üç Anadolu'da Bir Yerleşim Modeli", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul 1969, s. 31-42; Sevin, age, s.117; Harmankaya-Tanındı ve Özbasaran, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay)*, 3.Klasör, s.7.

bakır kullanımı Orta Doğu'da iyi biliniyordu, batıya doğru Akdeniz bölgesine yayılmıştı ve Avrupa'nın Neolitik kültürlerine sızmaya başlamıştı.⁸⁸

Eski Tunç Çağı'na hakkında fazla bir bilgi yoktur. Henüz bu dönemde yazı bulunmamıştır ve insanoğlu “köy kültürünü” devam ettirerek, dört tekerli arabaların kullanmaya başlanmıştır. Bunun ilk örneklerine Mezopotamya sanat tasvirlerinde rastlanılan ve öküzler tarafından çekilen bu dört tekerli araçlar Anadolu'da da kullanılmaya başlanmıştır.⁸⁹

Bu dönemde imal edilen çanak-çömlekler kırmızı ve açık zemin üzerinde geometrik motifler uygulanan çömlekçilik sanatının ana karakteristik yapısını oluşturmuştur.⁹⁰

Tunç çağında bulunan mezarlar genellikle sanduka, toprak mezar ve küp mezar şeklindedir. Ölüler Hocker⁹¹ pozisyonunda gömülmüş ve ölümden sonraki yaşam için yanına değerli eşyaları ile birlikte bir takım hediyeler bırakılmıştır. Bu hediyelere bakılarak ölümlerin zenginliği hakkında bilgi edinilmektedir.⁹²

Eski Tunç Çağı'na ait Anadolu'da birçok yerleşim yeri vardır. Çanakkale yakınlarında bulunan Troya I (MÖ 3000-2500) uygarlığı buna örnek gösterilebilir. Şehrin etrafı surlarla çevrilmiştir ve buradaki evler megaron tarzda inşa edilmiştir. Büyük bir yangınla varlığı son bulan bu uygarlık Erken Tunç Çağı'nın en önemli merkezidir.

Anadolu'da bulunan diğer önemli Tunç Çağı merkezleri şunlardır; Bilecik/Demircihöyük, Burdur/Kuruçay, Gaziantep/Tilmen Höyük, Afyon/Kusura ve Karaoğlan mevki, Antalya/Bademağacı ve Kızılkaya, Yozgat/Alışar, Çorum/Alacahöyük, Malatya/Arslantepe, Elazığ/ Norşuntepe, Malatya/Köşkerbaba, Kars/Dündartepe ve Kale Düzlüğüdür.⁹³

Artvin çevresine bakıldığında komşu Erzurum ve Ardahan şehrinde Tunç Çağı'na ait birçok yerleşim yeri vardır. Artvin'de ise şimdiye kadar eskiçağa ait buluntu görülmemiştir. Fakat Tunç Çağı'na ait buluntular gün yüzüne çıkmıştır. Bu buluntular 1932 yılında Şavşat ilçesi Balıklı Köyü'nde ve 1955 yılında Yusufeli ilçesi Demirköy (Nigzivan) yakınlarında

⁸⁸Kinal, *age*, s.36; Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, s.26.

⁸⁹Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, Çev: Alaeddin Şenel, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2006, 121 vd.; Şenel, *age*, s.260 vd.; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınları, İstanbul 2014, s.26.

⁹⁰Kinal, *age*, s.36; Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, s.26 vd.; Veli Sevin, *age*, s.118.

⁹¹Hocker pozisyonu, anne karnındaki cenin şeklindedir. Özlem Alkan, *agt*, s.38.

⁹²Ünsal, *agm*, s.57; Bingöl, *agt*, s.49; Bittel, *agm*, s.150-156; Kinal, *age*, s.52.

⁹³Yıldırım, *agt*, s.106.

yol çalışması sırasında görülmüştür. Bulduğu baltaların bir madenciye ait olabileceğini belirten Bittel, Kafkasya ve Doğu Anadolu arasında ticaret ağı olduğunu düşünmüştür.⁹⁴

1955 yılında Aytekin ve ekibi tarafından bulunan “Runik Yazıtlar” da Tunç Çağı’nın aydınlatılmasında önemli rol oynamaktadır. Bu yazıtlar Artvin’in Yusufeli İlçesinin Bakırtepe Köyü içerisinde Savagin Mağarası’nda bulunmuştur. Yer yer silinmiş olsa da hayvan figürleri ve geyik resimleri bulunan bu yazıt bölge tarihi açısından büyük bir önem arz etmektedir.⁹⁵

Bir başka buluntu da Arhavi ilçesinde bulunan Demirkapı yaylasında bir mağarada görülmüştür. Arkeolog Oktay Hacıoğlu’nun bulduğu bu mağarada yaklaşık 100 kaya panosu tespit edilmiştir. 9 kollu güneş tekerleği ve at üstünde kam (şaman) olduğu düşünülen betimlemeler kayaya oyulmuş olarak bulunmuştur.⁹⁶

1.5.Karaz Kültürü

Artvin civarında yapılan araştırmalara göre bölge Karaz kültürü varlığını sürdürmüştür.⁹⁷ Karaz kültürü, Doğu Anadolu’da Erzurum’un yaklaşık 16 km batı-kuzeybatısında yer alan Karaz höyüğünden adını alan Kura-Araxes kültürü için yaygın olarak kullanılan Türkçe bir terimdir. Ancak, bu Anadolu varyantı Transkafkasya’daki Kura-Araxes kültürüyle tam olarak aynı kültür olarak kabul edilemez. Daha ziyade Anadolu’nun ve aynı zamanda Güney Kafkasya’nın Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı’ndaki farklı kültürel geleneklerinin bir karışımıdır. Kuzeydoğu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da, Anadolu’nun kuzey-orta platosunu kapsayacak şekilde ortaya çıkan Karaz kültürü, bir milenyumdan fazla varlığını sürdürmüş uzun ömürlü bir kültürü temsil etmektedir. Yakın Doğu coğrafyasının geniş bir bölümünde varlığını sürdürmüş olan Karaz kültürü, kronolojik ve coğrafi olarak Yakın Doğu prehistoryasının en önemli kültürlerinden biri olmuştur. Yerleşik ve tarımsal bir yaşam süren bu kültürün insanları ve belki de kendilerinden önceki halklardan farklı bir etnisiteye ait olma ihtimalleri araştırmacıları düşündürmeye devam etmektedir. Bu kültürün yapısında, araştırmacıları bu kültürün insanların göçebe ve/veya yarı göçebe çoban/yetiştirici olabileceği olasılıkları üzerinde düşünmeye sevk eden bir dizi özellik bulunmaktadır. Karaz kültürü, el yapımı, kazıma ve

⁹⁴Bittel, agm, s.150-156; Yıldırım, agt, s.111.

⁹⁵ Osman Aytekin, *Ortaçağ’dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin’deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, 70-72.

⁹⁶ Alkan, agt, s. 45

⁹⁷ Veli Ünsal, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 0/16, 2006b, s.128.

kabartma bezemeli, yüksek kalitede cilalama geleneğine, dikdörtgen, kare ve yuvarlak planlı kerpiç ve/veya çamur briket-örgü uygulama tekniği mimari geleneğine, sabit ve seyyar fırın ve kap-kacak için zengin bir süsleme repertuarına sahiptir.

Bu kültürün anavatanı olarak Erzurum gösterilebilir. Burada bulunan Karaz Höyük araştırmalar için en önemli merkezdir. Bu verilere dayanarak Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca varlığını sürdüren bu kültüre Karaz Kültürü, keramiğine de KarazKeramigi adı verilmiştir.⁹⁸Karaz kültürünün etnik kökeni ise arkeolojik bulgulardan dolayı Hurriler'e dayandırılmaktadır. Asyanik kavim olan Hurriler, Karaz kültürünün bulunduğu bölgelerde birçok iskân faaliyetinde bulunmuşlardır. Karaz Kültürünün yayılım alanı ile Hurrilerin varlığını sürdürdüğü bölgelerin aynı olmasını ve birçok temel özelliklerin birbirine benzemesinden dolayı Karaz kültürünü meydana getiren ve yaşatanlar Hurriler olarak kabul edilmiştir.⁹⁹

Bu kültürün bulunduğu merkezlere bakıldığında bölgede hayvancılık, tarım ve madencilik ile geçim sağlandığı düşünülmektedir. Buna kanıt olarak, hayvancılık ve tarım için yeterli ortam bulunması ve bölgede bulunan obsidyen, çakmaktaşı bıçaklar, öğütme taşları gösterilebilir. Madencilik yapıldığını gösteren buluntular ise hançerler, bıçaklar, baltalar, mızrak uçları ve iğnelerdir.¹⁰⁰

Karaz kültürüne ait iki önemli özellik vardır. Bunlardan biri keramiğin el yapımı olması ve keramiklerin açıkta olmalarıdır. Diğer önemli özellik ise mimaridir. Mimari hakkında bilgi veren kazılarda genellikle taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli odaların yapıldığı görülmektedir. Bu özelliklere sahip diğer bölgelerde Bayburt, Kars ve Erzincan'da yer alan prehistorik höyüklerdir.¹⁰¹

Araştırma sahamız olan Artvin'de Karaz kültürüne ait bir buluntu görülmemiştir. Ancak coğrafi konumundan dolayı ve çevresinde bulunan şehirlerde bu kültür yaşanmış olduğundan, Artvin ve çevresinde de Karaz kültürüne sahip olduğu düşünülmektedir.

⁹⁸Pehlivan, *agt*, s.37.

⁹⁹Pehlivan, Mahmut. "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi." *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*, Ankara 327 (1994): 345.

¹⁰⁰Hamit Zübeyir Koşay-Kemal Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* 23/91, Ankara 1959, s.376-377.

¹⁰¹Koşay-Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", s.353 vd; Ünsal, "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı", s.131.

Bayburt'ta bulunan Gökçedere Höyük ile Kars'ta bulunan Kale düzlüğü ve Dündartepe höyükleri bu görüşü kuvvetlendirmektedir.¹⁰²

¹⁰² Bingöl, *agt*, s.62-63.

2.ARTVİN'DE YAŞAMIŞ OLAN TOPLULUKLAR

2.1.Hurriler

Hurriler Artvin ve civarında yaşamış olan topluluklardan biridir. Asyanik bir kavim olan Hurriler¹⁰³ tarih sahnesinde kaldığı süre boyunca Kafkaslardan Filistin'e ve İran'a kadar yayılmışlardır.¹⁰⁴ İki kol halinde göç eden Hurriler Urmiye çevresinden Kuzey Mezopotamya'ya ve Malatya-Elazığ güzergâhı ile Kuzey Suriye ve Filistin'e göç etmişlerdir.¹⁰⁵

Hurriler hakkında bilgi veren kaynaklara bakıldığında kendilerine ait kaynak bulunmamaktadır. Genellikle etkileşim kurdukları devletlerin yazılı belgelerinde Hurriler hakkında bilgi edinilmektedir. Fakat bunlar da sistemsiz ve dağınık durumdadırlar. Bu yüzden Hurrilerin tarihi tam olarak aydınlatılmamıştır.¹⁰⁶

Hammurabi devrine ait olduğu bilinen Marimektuplarında, Hurriler hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu belgede Hurrice tabletler genellikle dini içeriğe sahiptir. İdari belgelerde ise Hurri prenseslerin isimleri bulunmaktadır. Bu isimler arasında en çok kullanılan Amurru ismidir.¹⁰⁷ Buna kanıt olarak Alalah'ta bulunan tabletlerdeki Hurriler'e ait isimler gösterilebilir.¹⁰⁸

Transkafkasya Kültürü, Karaz Kültürü ve Hurri Kültürünün özellikleri benzetilmektedir. Hurri mimarisi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Elde edilen verilere göre geniş bir coğrafyada yaşamış olan bu kavim farklı coğrafi koşullardan dolayı aynı yapıda mimari kullanmamışlardır.¹⁰⁹ Konargöçer yaşam tarzına sahip olan Hurriler, yuvarlak planlı arı kovanına benzeyen yapıda evler inşa etmişlerdir. Ayrıca Hurri kültürü yayılım alanlarında portatif ocaklar ile birlikte hançer, mızrak ucu gibi metal buluntulara da rastlanmıştır.¹¹⁰

¹⁰³Hasan Bahar, *age*, s.182.

¹⁰⁴Ekrem Memiş, *age*, s.32.

¹⁰⁵ Firuzan Kinal, *age*, "Amarna Çağında Hurriler", *Sümeroloji Araştırmaları*, AÜDTC Çalışmalarından Ayrı Basım, İstanbul 1941, s.1028 vd.; Alpman, *agm*, s.290; Pehlivan, "Karaz ve Hurriler", s.171.

¹⁰⁶Alpman, *agm*, s.283.

¹⁰⁷ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayınevi, Ankara 1992, s.21; Günbattı, *age*, s.37; Memiş, *age*, s.41.

¹⁰⁸Günbattı, *age*, s.38.

¹⁰⁹Memiş, *age*, s.32 vd.; Bingöl, *agm*, s.119.

¹¹⁰Pehlivan, "Karaz ve Hurriler", s.170 vd.; Erzen, *age*, s.17.

Hurrilerin dini çok tanrılıdır. Baş tanrıları ve fırtına tanrısı Teşup'tur. Bilinen diğer tanrıları ise Güneş Tanrısı kumarbi, Şimegi, Hepat, Şauška ve Ea-Şarri'dir.¹¹¹

Hurriler ölülerini küp mezar, çömlek mezar ahşap sanduka ve yakarak gömmüşlerdir. Buna Nuzi'de bulunan Kral Parratarna öldü ifadesi bulunan metinden ulaşılmaktadır.¹¹²

Hurrilerin Artvin'de yaşamış olabileceği düşüncesi ise Artvin'in Kafkaslardan Anadolu'ya geçiş için kullanılmış olmasıdır. Hasan Ali Şahin'in araştırmalarına göre Artvin ve çevresindeki bölgelerin adı Hurriler'den gelmektedir.¹¹³ Ayrıca "Arti" kelimesi Hurricede şehir anlamına gelmekteydi. Buna bakılarak Artvin, Ardanuç ve Arhavi adının Hurrice'den geldiği düşünülmektedir. Ayrıca ŞavşatKiskim/Yusufeli ilçelerinin adı da Hurrice dilinden gelmektedir.¹¹⁴

2.2.Diau(e)hi/ Daya(e)ni Krallığı

Bilim adamlarına göre bu krallığın bulunduğu bölge Artvin, Gürcistan ve Erzurum dâhilindedir. Kaynağını Çoruh bölgesi oluşturur.¹¹⁵

Daiaeni'den ilk bahsediliş Tiglath-Pleser I.'nin saltanatının 3. yılına denk gelmektedir. Bu dönemde büyük bir sefere çıkmış ve Daiaeni Kralı esir alınıp Asur'a götürülmüştür. Bunun görünen sebebi Diane Kralı Sieni'nin Asur'a saygı göstermemesi olmakla beraber asıl sebep güçlü askeri teşkilata ve geniş topraklara sahip olmasıdır.¹¹⁶

Bu krallık Doğu Anadolu Beylikleri arasında en zengin ve güçlü olundu. ¹¹⁷ Salmanassar III.'intahta çıkmasıyla Asur Devleti genişlemeye başlamıştır. Daiaeni'ye kadar fetihler yapmış ve Daiaeni Kralı Asia'yı haraç vermek zorunda bırakmıştır. MÖ 856 yılında sefer yolunu nasıl aştığı kayıtlar da bulunmaktadır.¹¹⁸ Asur-Nasir-Pal döneminde baskıların artması üzerinde birleşerek Urartu Devleti'ni kurmuşlardır.¹¹⁹

¹¹¹Kinal, *Amarna Çağında Hurriler*, s.1063 vd.; Alpman, agm, s.116.

¹¹²Alpman, agm, s.315.

¹¹³Şahin, agm, s.292 vd.

¹¹⁴Şahin, agm, s.294 vd.

¹¹⁵GeorgiAleksandroviç Melikişvili, "Diauehi", *Vestnik Drenaj İstarii*, 4/37, 1950, s.26 vd. Mirjo Salvini, *Nairi Ur(u)atri: Cotributo alla storia della formazione del regno di Urartu*, Roma 1967, s.22 vd.

¹¹⁶Yıldırım, agt, s.172.

¹¹⁷Yıldırım, agt, s.171.

¹¹⁸Yıldırım, agt, s.172-173.

¹¹⁹Ceylan, "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", s.525.

2.3.Urartu Krallığı Döneminde Diauehi

Bu dönemdeki Diauehifaaliyetleri hakkında bilgi hem Asur hem Urartu kaynaklarını bulunmaktadır. Salmanassar III. yazıtına göre, Arame ve çevresindeki 14 şehire sefer düzenlemiş ve bu bölgeleri ele geçirmiştir. Aynı zamanda Suhne ülkesinden, Daiaeni'yeburdanda Urartu ülkesine hareket etmiştir. Burada Arzaşkun ve çevresini ele geçirmiştir.Urartu krallığı Aramu/Arame'nun başa geçmesiyle ve Asur baskılarının azalmasıyla daha da güçlenmiştir. Sarduri I. dönemine gelindiğinde krallık sağlam temellere oturmuştur. Arzaşkun terk edilerek, başkent olarak Tuşpa inşa edilmiştir.¹²⁰

İşpuini'nin liderliğinde ise askeri, mimari ve kültürel alanlarda büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Menua ve Atiştı I. döneminde de Urartu krallığı Doğu Anadolu'nun en güçlü Krallığı haline gelmiştir. Krallığı korumak için ilk olarak Tuşpa'ya kaleler inşa edilmiştir ve ve akabinde kuzeye doğru seferler icra edilmiştir.¹²¹

Kuzeye doğru seferleri engelleyenDiauehi Krallığına karşı iki önemli sefer yapılmıştır. Böylece tüm Diauehitoprakları Urartular eline geçmiştir. ¹²² Bu seferler hakkındaki bilgiye Aras Nehri boyunca diktirdikleri Yazılıtaş Yazıtı'ndan ulaşılmaktadır.

“...Minua der ki; Diauehi ülkesini ve kralı Şaşılı'yu ele geçirdim (istila ettim). Ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetin memleketine ve Zua şehrine kadar ulaştım. Utuha şehrini (?). Minua der ki, Diauehi kralı Utupurşi ayaklarına kapandı. Merhamet gösterdim, haraç vermesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi. Esirleri tümüyle serbest bıraktı...”¹²³

Buna göre Menua başkent Şaşılı'yu (Şavşat) ele geçirmiş ve Kral Utupurşi'yi serbest bırakmakta karşılığında önemli miktarda haracı Urartu'ya taşımıştır.

Yazıtın devamında Diauehi'nin vergileri belirtilmiştir. Burdan anlaşılan göre, Diauehi bölgesi hayvancılık ve madencilik açısından çok zengin bir ülkedir. Argiştı I döneminden itibaren Urartular Diauehi'yi tamamen egemenlik altına almışlardır. Ondan

¹²⁰Belli, Oktay. "Urartular." *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* 1 (1982): 139-213.

¹²¹Pehlivan, Mahmut. "Daya (e) ni/Diau (e) hi." *Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum* (1991).

¹²²Ceylan, Alpaslan, and Yavuz GÜNAŞDI. "Erzurum ve çevresindeki Urartu yazıtlarının tarihi açıdan değerlendirilmesi." *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4.13 (2017): 313-350.

¹²³ Margaret Payne, *age*, s.68.

sonra başa geçen oğlu Sarduri II döneminde devlet yükselişe geçmiş ve batıya,kuzeye ve güneye seferler düzenlemiştir.KralSadruri'den sonra Diauehi ülkesinden bahsedilmemektedir. Bu ülke artık Urartularla birleşmiş ve Urartu'nun yıkılışından sonra da eski yaşam tarzına dönmüş olma ihtimali vardır. Çünkü MÖ 401-400 tarihlerinde bölgede Diauehi gibi bir birlik ya da krallık görülmemiştir.¹²⁴

2.4.Urartu Devleti

Urartu Devleti'nin Hurri kökenli toplumların bir araya gelerek oluşturduğu bilinmektedir. Bölünmeyi önlemek amacı ile yeniden birleşen bu toplumlar milattan önce XIII.yüzyılın ilk çeyreği, MÖ.IX. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönemde Van merkez olmak üzere kurulmuştur.¹²⁵ Daha sonra Doğu Anadolu dışında Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan, İran ve Irak topraklarına kadar ilerlemiştir.¹²⁶

Urartu hakkında ilk kaynaklara Asur kralı I. Salmanassar döneminde rastlanılmaktadır. Asur tapınağını belgeleyen yazıtta “Uruatri” adı ilk kez geçmektedir. ¹²⁷ Salmanassar I döneminden Tukulti-Ninurta'nın (M.Ö. 1244-1208) dönemine kadar Urartular hakkında bilgiye rastlanmamıştır. TukultiNinurta dönemine gelindiğinde saltanatının birinci yılında inşa edilen yazıtlarda Uruatri olarak bilinen bölgeyi “Nairi Ülkesi” olarak adlandırılmışlardır. ¹²⁸

Arame'den sonra Urartu tahtına Sarduri I geçmiştir. Sarduri I Urartu krallığının başkentini Tuşpa'ya taşımış ve gerçek manada Urartu krallığı'nın kurucusu olmuştur.¹²⁹ Ayrıca Sarduri dönemini önemli kılan diğer bir unsur, Urartu Devleti'nin ilk yazıtının bu dönemde olmasıdır.¹³⁰ Madır Burcu yazıtına göre, Sarduri I devleti sağlam temellere oturtmuş, kendisinden sonra gelen krallar onun temelleri sayesinde Urartu devletini yükseltmişlerdir.¹³¹

¹²⁴Yıldırım, *agt*, s.179.

¹²⁵Goetze, *age*, s.191; M.Taner Tarhan, *agt*, s.13-81.

¹²⁶ Alpaslan Ceylan, *age*, s.11 vd.

¹²⁷Çilingiroğlu, *age*, s.1, Pehlivan, *age*, s.23.

¹²⁸ Belli, *Urartular*, s.149.

¹²⁹ Ceylan, “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarında Keşfettiğimiz Kaya Mezarları”, s.189.

¹³⁰Salvini, *age*, s.13; Belli, “Urartular”, s.152; Çilingiroğlu, *age*, s.38.

¹³¹ Çilingiroğlu, *age*, s.38; David Frankel, *The Ancient Kingdom of Urartu*, London 1979, s.10; Erzen, *age*, s.28

Sarduri'den sonra başa geçen oğlu İşpuini (MÖ. 825-810) SarduriI'in politikalarını devam ettirerek, sosyal, kültürel ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunmuştur. Başkent Tuşpa'ya kaleler inşa ederek devleti güçlendirmiştir.¹³²

İşpuini'nin yaptırdığı kaleler hakkındaki bilgilere Pantos, Zivistan ve Aşağı Anzaf'ta bulunan yazıtlardan ulaşılmaktadır. İşpuini dönemine ait önemli yazıtlardan bir diğeri de Kelişin yazıtıdır. Asurca ve Urartuca yazılmış olan bu yazıtta, Urartu devletinin o dönemki sınırlarını çizilmiş ve kutsal kent olan Musasir/Ardini şehri ele geçirildiği belgelenmiştir.¹³³

İşpuini döneminden kalan ve Zimzim dağının Van ovasında bulunan Meherkapı yazıtı da Urartu dini hakkında bilgi verdiğinden dolayı önemlidir. Burada Urartu tanrı ve tanrıçaların isimleri ile günlük kurbanlar yazılmıştır. Ayrıca yazıtta Urartuların ülkelerinde “devlet dini” yaratmak istedikleri hakkında bilgiler vardır.¹³⁴

Kral İşpuini dönemi yönetim açısından farklılık arzeder. Oğlu Menua ile saltanatı paylaşmış ve Urartu tarihinde ilk kez “Ortak Krallık” çağı başlamıştır. İşpuini ve Menua dönemlerinde Asur Krallığı gerileme dönemine girdiğinden Urartular bunu fırsat bilerek devleti genişletme politikasını sürdürmüşlerdir.¹³⁵

Bu birliktelik sonucu Menua, babasından edindiği tecrübe sayesinde krallığı daha da büyütmüş ve büyük Urartu kralları arasına girmiştir. Urartu Devleti'nin en parlak dönemini yaşatan Menua,ülke sınırlarını genişletmiştir.¹³⁶

Van Yazıtı'nda bulunan bilgilere göre Menua Batı'ya birçok sefer düzenlemiş ve başarılı olmuştur. Surishili, Tarhigami ve Sadelehini bölgelerini ele geçirmiştir. Batı'da yapılan bu başarılar Menua'yı Kuzey seferleri için cesaretlendirmiş ve M.Ö 8. yüzyılda Kuzey'e doğru seferler başlamıştır.¹³⁷

¹³²Erzen, *age*, s.28; Çilingiroğlu, *age*, s.42.

¹³³ Çilingiroğlu, *age*, s.42.

¹³⁴ Çilingiroğlu, *age*, s.44, Oktay Belli ve Ali M.Dinçol, “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları”, *AnAr VIII*, 1982, s.167.

¹³⁵ Çilingiroğlu, *age*, s.42.

¹³⁶ Oktay Belli ve Alpaslan Ceylan, “1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları”, *KST 22/1*, Ankara, 2001, s.385.

¹³⁷ Sevin, *agt*, s.75; Oya San, “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”, *OLBA*, 3, Mersin 2000, s.19.

Diauehi üzerine ilk seferler bu dönemde başlamıştır. Bu sefer hakkındaki bilgiler Erzurum’da bulunan Yazılıtaş Yazıtı’nda yer almaktadır.¹³⁸Sarıkamış yakınlarında bulunan Zivin/Süngütaş şehrinde ise olaylar şu şekilde anlatılmaktadır.¹³⁹

“Minua der ki; Şaşilu şehrini ele geçirdim. Bu yazıtı, bana egemen olan tanrı Haldi’ye diktirdim. Tanrı Haldi’nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Tuşpa şehrinin hükümdarıdır. Minua der ki; her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim saklarsa, tanrı Haldi, tanrı Teişeba, tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler”

Ayrıca Menua döneminde bölgenin zengin maden yataklarından ve bereketli Pasin ovasından yararlanmak için ele geçirdiği bölgeye kaleler inşa etmiştir.¹⁴⁰

Menua’nın Aras vadisine doğru yaptığı seferler hakkındaki en kapsamlı bilgilere Van ilinin Muradiye ovasında bulunan KörzütYazıtı’ndan ulaşılmaktadır.Buradaki bilgilere göre ana hedef Transkafkasya’nın batısındaki Iğdır Ovası ve Aleksandrapol civarındaki Irekua ülkesidir. Bu ülkeyi zapt etmeyi başaran Menua, bölgeye Menuahinili adını vermiş ve bölgeye bir kale yaptırmıştır. Hem hayvancılık hem de zengin hammaddeye sahip ülkenin Urartu’nun eline geçmesi devleti güçlendirmiştir. Ayrıca Urartuların sınırları daha Kuzey’e taşınmıştır.¹⁴¹

Menua’dan sonra oğlu Arğişti I (MÖ 786-764) başa geçmiştir. Arğişti I babasının izinden gitmiş, onun politikalarını uygulamıştır. Ülkenin sınırlarını genişletmiş ve imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Arğişti I döneminde Asur üzerine yapılan seferler dikkat çekmektedir. Bu seferler sonucu Akdeniz ticaret yolları ele geçirilmiştir.¹⁴²

Urartulara ait en uzun yazıt da ArğiştiI’ye aittir. “Horhor Kroniği” olarak bilinen ve Van Kalesi civarında bulunan bu yazıtlarda kral Arğişti’nin kuzey seferleri ile Diauehi’ye yapılan seferler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu seferlerin Urartu açısından başarılı olduğu, Diauehi gibi güçlü bir krallığın yenilgiye uğratılıp, haraç ve vergi ödemek şartıyla

¹³⁸Margaret Payne, “Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu”, *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul1995, s.85; Ceylan, *age*, s.41; Belli, “Urartular”, s.156.

¹³⁹Panye, *agt*, s.82; Ceylan, *age*, s.41.

¹⁴⁰Sevin, *agt*, s.104

¹⁴¹Ali M. Dinçol “DieNeuenUrartaeischenInscripfen ausKörzüt”, *İstanbulMitteilungen XXVI*, 1976, s.19-30; Çilingiroğlu, *age*, s.61; Ünsal, “DoğuKaradeniz’in Tarihi Coğrafyası”, s.129; Bingöl, *agt*, s.107.

¹⁴²GeorgiAleksandrovic Melikişvili, *UrartskieKlinoobraznyeNadpisi*, Moskova 1960, s.127.

serbest bırakıldığı yazıtlarda yer almaktadır.¹⁴³ Ayrıca yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Diauehi ülkesi artık EN.NAM adı verilen merkezden gönderilen valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Vergi olarak alınan altın, gümüş ve 5 bakır miktarından Diauehi ülkesi madencilik açısından çok zengin olduğu anlaşılmaktadır. Artvin’de bulunan altın yataklarıyla Bayburt’ta yer alan bakır ve gümüş yatakları da bunu kanıtlamaktadır.¹⁴⁴

Argişti dönemi diğer bir önemli olay ise İskit-Kimmer adının ilk kez bu dönemde Horhor Yazıtı’ndageçmiştir.¹⁴⁵ Urartular bu yazıtta göre, İskit ve Kimmerler’e karşı seferlerinde başarılı olmuş ve ülkelerine esir olarak getirmişlerdir.

Argiştil’ye ait diğer bir yazıt ise Hanak Yazıtıdır. Buradaki bilgilere göre kral Argişti I kuzeydoğuya yönelip Tariuni ülkesi ile Uzinabitarna şehrini ele geçirmiştir. Argişti’nin uyguladığı bu yayılmacı politikalar, Urartu Krallığının sınırlarını genişletmiş ve maddi açıdan büyük zenginliğe ulaştırmıştır. Ekonomik açıdan güçlenen krallığa Erepu (Arin-Bert) ve Argiştihinili (Armavir) adı verilen büyük kentler inşa ettirmiştir. Bu şehirlerin inşa edilmesindeki amaç, Urartu’nun Transkafkasya üzerine yapacağı seferler için askeri üslere ihtiyaç duyulması ve sulu tarımı geliştirmektir. Bu merkezlerin inşasında ele geçirdiği ülkelerdeki insanları kullanmıştır. Ayrıca dış politika da önemli başarılar elde eden Argişti Asur’un zayıflamasından faydalanarak Batı İran’a kadar yayılmıştır. Argişti dönemi bu yüzden en parlak ve en geniş sınırlara ulaşılmış dönemlerden biridir.¹⁴⁶

Argişti’nin ardından oğlu Sarduri II tahta geçmiştir. Başa geçtiğinde Urartu Krallığı en üst seviyedeydi. Sarduri de babasının izinden giderek, güçlü krallığı devam ettirmek için onun politikalarını uygulamaya çalışmıştır. Bu amaçla batı ve kuzeybatıya seferler düzenlemiştir. Seferlerin sebebi; Anadolu’nun batısındaki ticaret yolları aracılığıyla Friglerle ticaret yapmak ve batı ülkelerinin pazarlarına açılmak istemesidir.¹⁴⁷

¹⁴³ Pehlivan, “Daya(e)ni/Diau(e)hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar”, s.36; Çilingiroğlu, *age*, s.66; Melikişvili, *age*, s.128.

¹⁴⁴ Yıldırım, *agt*, s.196.

¹⁴⁵ Melikişvili, *age*, s.127.

¹⁴⁶ Çilingiroğlu, *age*, s.67-78; Ünsal, “Doğu Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”, s.135; Bingöl, *agt*, s.120.

¹⁴⁷ Oktay Belli, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s.118.

Sarduri'nin Batı seferleri hakkındaki bilgiye Kömürhan Yazıtı ve İzole Yazıtı'ndan ulaşılmaktadır.¹⁴⁸ Sarduri bu seferde Melitea ülkesi kralının oğlu Hilaruada'yı yenmiş, Musa Ülkesine kadar ilerlemiştir. Hilaruada'nın yalvarması sonucu onu bağışlamıştır.¹⁴⁹

Yazıtın devamından anlaşılana göre Sarduri Fırat'ın batı yakasına kadar ulaşmış ve bölge krallıklarını vasal durumuna getirmiştir. Bu başarılar Urartuların Akdeniz'e açılmasında önemli aşamalar oluşturmuştur.

Bu ilerlemeden rahatsız olan Asur Kralı Adad-Nirari Sarduri'yi önlemek amacıyla harekete geçmiştir. Kuzey Suriye topraklarında karşılaşan Urartu ve Asur orduları arasında MÖ 753/2'de meydan savaşı yaşanmıştır. Bu savaştan başarıyla ayrılan Sarduri II ve Urartu ordusu olmuştur. Kuzey Suriye toprakları Urartu egemenliğinde kalmıştır.¹⁵⁰

Batı ve kuzeybatı seferlerini başarıyla tamamlayan Sarduri yönünü kuzey ve doğuya çevirmiştir. Bu bölgelerde çıkan isyanları bastırmak amacıyla Doğu ve Kuzey seferini başlatmıştır. Mannca Ülkesi, Babilu ve Baruata ülkelerini tekrar Urartu topraklarına katmıştır.¹⁵¹ Bu bilgilere Hazine Kapı ya da Analıkız Yazıtı adı verilen yazıtlardan ulaşılmaktadır.

MÖ 746-744 yılları arasında Sarduri Kuzey Suriye'ye tekrar sefer düzenlemiştir. Kumahalhi ülkesi kralı Kuştaspili bu seferde yenilgiye uğratılmıştır. Başarıyla sonuçlanan bu seferden bol miktarda ganimet ele geçirilmiştir.¹⁵²

“.....Sarduri der ki; Kumahalhi Ülkesi kralı Kuştaspili bağımsızdı, tek bir Urartu kralı bile oraya girmemişti.....Kumahalhi Ülkesine karşı savaşa çıktım. Kralı şehri Hita'yı savaşa aldım. Kuştaspili bana geldi ve ayaklarıma kapandı. O'nu ayağa kaldırdım. Bana vergi olarak 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 2000 bakır kalkan, 1535 bakır kazan verdi.”

Bu yazıtta göre Urartuların dış politikası, yenilgiye uğratılan devletlerin ağır vergiler ödemeye mecbur edilerek vasal devlet haline getirilmesidir. Böylece Sarduri II dönemi Urartu devleti en geniş sınırlara ulaşmış ve devlet daha da güçlenmiştir.

¹⁴⁸Melikişvili, *age*, s.156.

¹⁴⁹Melikişvili, *age*, s.158; Çilingiroğlu, *age*, s.81.

¹⁵⁰Melikişvili, *age*, s.156.

¹⁵¹Melikişvili, *age*, s.155; Belli, “Urartular”, s.161.

¹⁵²Melikişvili, *age*, s.155; Çilingiroğlu, *age*, s.84.

Urartu'nun bu kadar güçlenmesi Asur krallığını oldukça endişelendirmiştir. Bu dönemde de gerilemeye devam eden Asur krallığı MÖ 745 yılında el değiştirmiştir. Tahta isyancıların lideri Tiglat-Pileser III geçmiştir. Tahtı zorla ele geçiren bu liderin amacı, Urartuların ilerleyişini durdurmak ve ele geçirilen Kuzey Suriye topraklarını geri almaktır. Bu sebeple Tiglat-Pileser bölgeye sefer düzenlemiş ve Urartu ordusu ile Arpad mevkiinde karşılaşmıştır. Bu seferde Urartu egemenliğine son veren Tiglat-Pileser Urartu başkenti Tuşpa'ya kadar ilerlemiştir.¹⁵³

Urartu Krallığı'nın aldığı bu yenilgiler Sarduri'yi zor duruma düşürmüştür. Başkent hariç bütün Urartu ülkeleri Asur kralının eline geçmiştir. Son yılları mağlubiyetle geçen Sarduri'nin yerine Rusa I (MÖ 735-714/3) geçmiştir.¹⁵⁴

Rusa hükümdarlığı boyunca seferler düzenlemiş, çoğu bölgeyi Urartu topraklarına dâhil etmiştir. Öncelikle Gökçe Göl civarında bulunan Velikuhi Ülkesini ele geçirmiştir. Urartu'ya karşı isyan eden bu ülkeyi Rusa, vasal devlet haline getirmiştir.¹⁵⁵ Velikuhi Ülkesinden sonra Rusa gözüne Musaşir kentine çevirmiştir. Urartular için oldukça önemli olan Musaşir kenti, bu dönemde Urartu'ya bağlanmıştır. Bu bilgilere TopzavaSteli'nden ulaşılmaktadır.¹⁵⁶

Rusa bu seferleri yaparken Asur ile karşı karşı kalmamaya büyük önem göstermiştir. Batı İran'da bulunan krallar ile iyi ilişkiler kurarak onları Asur kralına karşı kıskırtmıştır. Bu dönem de Asur kralında da değişiklik yaşanmıştır. Tahtta bulunan Tiglat-Pileser III'ün yerine önce Salmanassar V, daha sonra Sargon II geçmiştir. Tahtı ele geçiren Sargon Asur devletini toparlamış ve isyan eden birlikleriyenilgiye uğratmıştır.¹⁵⁷

Başarılı Kuzey seferi sonrası kral Sargon, Mennea Ülkesine sefere çıkmış isyan eden kralı cezalandırmıştır. Sözü edilen bu dönemde bölge Urartu-Asur mücadelelerine açık hale gelmiş ve mücadeleler yaşanmıştır. Bu sırada Mennea kralı Ullusuna, Rusa ile iyi ilişkiler kurmak amacıyla bazı kentleri vermiştir. Bundan rahatsız olan Asur kralı Sargon hemen tepki göstermiş ve Mennea ülkesini tamamen ele geçirmiştir.¹⁵⁸

¹⁵³ Çilingiroğlu, *age*, s.83; Belli, "Urartular", s.165.

¹⁵⁴ Melikişvili, *age*, s.265-266.

¹⁵⁵ Melikişvili, *age*, s.265; Bingöl, *agt*, s.130.

¹⁵⁶ Melikişvili, *age*, s.264; Çilingiroğlu, *age*, s.39; Ceylan, *agt*, s.206; Belli, "Urartular", s.166.

¹⁵⁷ Luckenbill, *age*, s.5.

¹⁵⁸ Bingöl, *agt*, s.131.

Asur kralı Tiglet-Pileser başa geçtiğinde yenilikler yapmıştı. Bunlardan biri doğrudan kendisine bağlı bir casusluk örgütü kurmasıydı. Sargon zamanına gelindiğinde de bu casusluk örgütü genişletilmiş ve başına Sanherib adında bir prens getirilmişti. Bu sayede Urartuların tüm faaliyetleri takip altına alınmıştı. Sanherib'in Sargon'a gönderdiği mektuplardan birinde Urartuların Kimmerler'e karşı başarısız seferi anlatılmaktadır.¹⁵⁹

Bu mektubu alan kral Sargon, Urartuların başarısızlığını fırsat bilerek ordusuyla harekete geçmiştir. Bu sefer "Sargonun Sekizinci Seferi" olarak tarihte yer almaktadır. Sargon Urartularla Uauaş Dağı civarında savaşmış ve sefer Urartuların yenilgisiyle son bulmuştur.¹⁶⁰

Rusa I'nın ardından Arğişti II (MÖ 714-685) başa geçmiştir. Bu dönemde belge az bulunmakla beraber en önemli olay Kimmerlerin göç dalgasıdır. Arğişti de babası gibi Kimmer topraklarıyla uğraşmış ve yenilgiye uğramıştır.¹⁶¹

Kimmerler Urartu topraklarından ilerleyerek Friglerin Gordion şehrini yağmalamışlardır. Arğişti II Kimmerlerin geri dönme ihtimaline karşı doğu topraklarında Altıntepe Kalesini inşa ettirmiştir. İran'da Savalan Dağı eteklerinde rastlanılan yazıtlarda Arğişti'nin Uşulu ve Bugu ülkelerini ele geçirdiği hakkında bilgiler de bulunmaktadır.¹⁶²

Asur kayıtlarına bakıldığında Arğişti II hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Arğişti II, önceki dönemlerde olduğu gibi komşu ülkeleri Asur kralına karşı kışkırtma girişiminde bulunmuştur. Bu nedenle Tabal ve Muşki ile iyi ilişkiler kurmuş ve Tabal Kralı Ambaris'i Sargon karşı ayaklandırmıştır. Kummuhu bölgesinin isyanını bastırmaya çalışan Sargon, bu isyanların arkasında Urartuların olduğunun farkına varmıştır.¹⁶³

Sargon'dan sonra Asur tahtına casus prens Sanherib (MÖ 704-681) geçmiştir. Sanherib Urartuların Kimmerlerle uğraşmasından faydalananarak imar faaliyetlerine girişmiştir. Babil, Suriye ve Filistin ile savaşmıştır.¹⁶⁴

Bu sırada Urartu tahtına ise Rusa II (MÖ 685-645) geçmiştir. Rusa II'nin iktidara gelmesiyle birlikte Urartular yükselişe geçmiştir. İktisadi, idari ve imar faaliyetlerinde

¹⁵⁹ Çilingiroğlu, *age*, s.93.

¹⁶⁰ Luckenbill, *agt*, s.140-178.

¹⁶¹ Tarhan, *age*, s.102; Çilingiroğlu, *age*, s.98.

¹⁶² Jeffrey J. Klein, "Urartian Hieroglyphic Inscriptions From Altıntepe", *AS XXIV*, 1974, s.77; Tahsin Özgüç, *Altıntepe I*, TTK Yayınları, Ankara 1966, s.2.

¹⁶³ Bingöl, *agt*, s.137.

¹⁶⁴ Henry William Frederick Saggs, *The Mighthat was Assyria*, Oxford 1964, s.98.

büyük çaplı değişiklikler meydana gelmiştir. Rusa II önceki Urartu hükümdarlarından farklı olarak göçebe kavimlere karşı hoşgörülü davranmıştır. Düşmanca ilişkilerden çok dostane ilişkiler kurmuştur. Bu politikanın temel dayanağı ise iskan politikasıdır. Rusa'nın iskan politikası uygulamasının iki sebebi vardır; bunlardan biri Urartu'nun insan gücüne ihtiyaç duyması, diğeri ise göçebe kavimler ile dostane ilişkilerin daimi hale getirilmek istenmesiydi. Rusa bunu sağlamak için Mennea bölgesinden kadınları, Haliti (Pontus) bölgesinden erkekleri ve Frigya ile Hate (Kappedokia) ülkesinde yeni haklar getirerek Urartu topraklarında yerleştirmiştir.¹⁶⁵

Rusa'nın bu politikası Kimmerlerle yeni bir savaş ihtimalini ortadan kaldırmış ve Asur Krallığına karşı güçlü bir müttefik bulmuştur. Urartu- Kimmer birleşimi Asur kralını oldukça endişelendirmiştir. Kimmerler'den sonra İskitlerin de Asur bölgesine yerleşmesi bu krallığı daha da güç duruma sokmuştur. Asur kaynaklarına göre bu dönemde İskit kralı İpakai ile Asur kralı Asarhaddon mücadele etmiştir. MÖ 679'da meydana gelen bu olay şöyle ifade edilmektedir;¹⁶⁶

“.....onlara yardım edemeyen İspakai, Asguzai kılıcımla ordularını yendim....”

Urartu kralı Rusa'nın bu olay karşısındaki duruşu önemlidir. Yine dostluk politikası uygulamış ve Asur-İskit savaşında İskitlere toprak vermiştir. Böylece İskitlerle mücadeleyi önlemiş ve Asur'a karşı da yeni bir müttefik bulmuştur. Kendini de savunmasız bırakmamış, Batı İran bölgesinde kaleler inşa etmiştir. Bunlardan en önemlisi de Bastem Kalesidir.¹⁶⁷

RusaII'nın ardından Urartu tahtına oğlu Sarduri III (MÖ 645-635) geçmiştir. Sarduri Asur ile dostluk ilişkisi kurma yolunda adımlar atmış ve elçi göndermiştir. Yakındoğu'da oluşan göçebe kavimlerin tehlikesine karşı birlikte mücadele etmeleri gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶⁸

Sarduri III dönemi hakkında MÖ 635-585 yılları arasındaki 50 yıl boyunca bilgiye rastlanmamıştır. MÖ 609 yılı Babil Kronikleri Urartulardan bahseden son kaynaktır. Bu kroniğe göre İskitler Urartu topraklarına kadar ilerlemişlerdir. Urartuların tarih

¹⁶⁵Melikişvili, *age*, s.278; Erzen, *age*, s.37.

¹⁶⁶Luckenbill, *Ancient Records of AssyriaandBabylonia I*, s.207; Tarhan, *M.Ö XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*,s.133.

¹⁶⁷ Çilingiroğlu, *age*, s.106; Ünsal, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, s.148.

¹⁶⁸ Çilingiroğlu, *age*, s.111; Bingöl, *agt*, s.140.

sahnesinden kaybolması ise MÖ 585 yılına dayanır. Med-Lidya ülkeleri arasında yapılan Kızılırmak barışından önce olmuştur. Neden ve kim tarafından yıkıldığı bilinmemekle beraber, kalelerde bulunan İskit savaş malzemelerinden olayı İskitler tarafından yıkıldığı görüşü ağır basmaktadır. Bir diğer görüşte Asur'un yıkılışında rol oynayan Medlerin Urartuları yıkmasıdır.¹⁶⁹

2.5.Kimmerler ve İskitler

Artvin'de yaşayan diğer topluluklarda Kimmerler ve İskitlerdir. Urartuların yıkılışında rol oynayan bu kavimler Artvin ve civarına yerleşmiş, bu bölgede hüküm sürmüşlerdir. Kimmerler MÖ 2. bin ile 8. yüzyıllarda Kırım merkez olmak üzere Karadeniz'in Kuzeyinde, Avrasya ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Daha sonra İskitlerin akınlarından dolayı Batı'ya doğru göç etmişlerdir.¹⁷⁰

Kimmer adının geçtiği ilk kaynak Asur kaynaklarıdır. Asur kralı Sargon II döneminden kalma bir mektupta Kimmer adı geçmiştir. Bu bilgilere Koyuncuk Arşivi'nden ulaşılmaktadır.¹⁷¹

İskitlerden bahseden ilk kaynak yine Asur kaynaklarıdır. Kaynaklardan anlaşılan göre Orta Asya'dan çıkan İskitlerin MÖ VII. Yüzyıllarda Asur sınırına ulaşmıştır. Çeşitli kavimlerle ilişkileri olan İskitlerin Urartular, Persler ve Asurlarla mücadele ettiği bilinmektedir.¹⁷²

İskitler hakkında bilgilere bakıldığında Anadolu'ya gelişleri Çin baskısından dolayı olmuştur. Hun yağmasından bıkan Çin hükümdarı Suan (MÖ 827-781), batı komşuları olan Massagetleri yerlerinden oynatmıştır. Massagetler de bunun üzerine komşuları olan İskitlere saldırmışlardır. Böylece İskitler, Kimmerlerin topraklarına girmişleridir ve Anadolu'da 28 yıl boyunca varlık göstermişlerdir.¹⁷³

Herodotos'un anlatımına göre; Kimmerler, İskitlerin yurtlarına girmesiyle istilaya karşı yapılacaklar hakkında görüş ayrılığı yaşamışlardır. Hükümdarlar ve halk yurtlarını

¹⁶⁹ Çilingiroğlu, *age*, s.113; Erzen, *age*, s.40; Tarhan, M.Ö XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, s.176.

¹⁷⁰ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara 2002, s.602.

¹⁷¹ M. Taner Tarhan, "Eski Çağ'da Kimmerler Problemi", Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1972, s.20.

¹⁷² İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008, s.32.

¹⁷³ Tarhan, *age*, 1973, s.11.

savunmayı düşünürken diğer kısımlar yurtlarını terk etmeye karar vermiştir. Bu görüş ayrılığı sonucu ikiye ayrılan halk birbirleriyle savaşa tutuşmuş ve bir kısmı yurtlarını terk etmiştir.¹⁷⁴

Kimmerler, İskitlerin baskısından dolayı Gürcistan'dan Karadeniz Kuzeyine kadar ilerlemişlerdir. Karadeniz Ereğlisi'nden Trabzon kadar olan bölgeyi yurt edinen Kimmerler'in peşinden İskitler takip etmiştir. MÖ 401 yılına gelindiğinde İskitler Çoruh nehri boylarına yerleşmiş bulunuyordu.¹⁷⁵ Doğu Anadolu'ya geldiklerinde hem İskitler hem Kimmerler Urartularla mücadele etmişlerdir.¹⁷⁶ İskitlerin Urartularla ilk mücadelesi Arğişti I döneminde yaşanmıştır. Kaya mezarı yazıtındaki bilgilere göre, Arğişti, çıktığı seferde İskitlerin bölgesine kadar ilerlemiştir ve buradan esirler götürmüştür.¹⁷⁷

Urartu-İskit-Kimmer mücadelesinin Rusa I döneminde de devam ettiği görülmektedir. Rusa I Kimmerlere karşı sefere çıkmış ve başarılı olmuştur. Ancak bu başarı İskit ve Kimmer akınlarını durdurmamıştır.¹⁷⁸ Rusa'dan sonra tahta geçen Arğişti II bu akınları durdurmak için kuzey seferine çıkmıştır fakat yenilgiye uğramıştır.¹⁷⁹ Bu yüzden düşmanlığın fayda getirmeyeceğini anlayan Urartular farklı bir politika izleyerek Rusa II döneminde İskit ve Kimmerlere karşı dostane ilişkiler kurmuştur. Böylece hem bölgelerini hem de Asur krallığına karşı kendileri korumuşlardır.¹⁸⁰ Ancak bu ittifak uzun sürmemiştir. VII. Yüzyılın sonlarına doğru İskitler Urartuların bölgelerine akınlar düzenleyerek bu devletin yıkılmasında büyük rol oynamışlardır.¹⁸¹

İskitlerin daha sonra Medlerle ittifak kurması da Asur kralı Assarhaddon'u zor duruma sokmuştur. Bundan dolayı Assarhaddon İskitlerle iyi ilişkiler kurmak için kızını İskit hükümdarı Bartatua'ya vermiştir. Bu Asur-İskit ittifakı sonucu Assarhaddon, Kimmer Başbuğu Teuşpa'yı mağlup etmiş ve İskitler de Kimmerleri batıya doğru sıkıştırmıştır. Böylece Kimmerler Anadolu içlerine doğru yayılmıştır. Bu ittifak ve

¹⁷⁴Herodotos, *age*, s.11.

¹⁷⁵Kırzioğlu, *Osmanlı'nın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, s.368.

¹⁷⁶Taner Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1984, s.110.

¹⁷⁷Payne, *agt*, s.172.

¹⁷⁸Melikisvili, *age*, s.265.

¹⁷⁹Tarhan, "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler," s.102; Çilingiroğlu, *age*, s.98.

¹⁸⁰Melikisvili, *age*, s.278; Öğün, *age*, s.68; Erzen, *age*, s.37; Çilingiroğlu, *age*, s.106; Ünsal, "Doğu Karadeniz'in Tarihi Coğrafyası", s.148.

¹⁸¹Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, s.34.

başarıların bilgisi TilBarsib stelinde anlatılmaktadır.¹⁸² Yine de İskit-Med ve Babil ittifakı Asur'un yıkılışına sebep olmuştur.¹⁸³

MÖ. 4. Yüzyılda Çoruh vadisinde İskit varlığı açıkça görülmektedir. Antik yazar Ksenophon'un aktardıklarına göre Çoruh bölgesinde Kimmerler ve İskitler yaşamıştır.¹⁸⁴ Bu kavimlerin Artvin'de varlığı bir takım yer adlarından da anlaşılmaktadır İskitlerin yerleştiği bölgeler içinde Çıldır Eyaleti olarak bilinen Artvin ilini de içine alan bir bölge bulunmaktadır. Artvin iline 40 km. uzaklıkta Saka/Saga isminde bir köy adı bulunması ve Şavşat ilçesinde bulunan Sakahazar köyü bu görüşü destekler niteliktedir.¹⁸⁵ Ayrıca 1998 yılında Alpaslan Ceylan tarafından yapılan çalışmalarda Çoruh etrafında Kimmer ve İskit yer adlarına rastlanmıştır.

2.6.Kolhlar/ Kolhis Krallığı

Antikçağ yazarlarına göre Kolhis, Aşağı Çoruh vadisinin bir bölümü ile Karadeniz'in doğu kıyılarında, bugünkü Gürcistan'ın batısında kurulmuş bir krallıktır.¹⁸⁶ Antikçağ'da Kolhlar olarak tanımlanan bu topluluk Bizans döneminde Lazi olarak adlandırılmıştır. Laz kelimesi ilk olarak Plinius'un Naturalis Historia adlı eserinde geçmiştir. Kolhis kabilesi tarafından benimsenen bu terimin yaygınlaşması milattan sonraki yüzyıllara tekabül etmektedir. Lazlar ile Kolhlar aynı halktır. Bu bilgilere Bizans tarihçisi Agathias'ın Doğu Karadeniz gezilerinde kaydettiği bilgilerden ulaşılmaktadır.¹⁸⁷

“...Lazika'da yerleşik olanlar, eskiden Kolhiler olarak bilinirlerdi ve Lazlar ile Kolhiler de aynı halktır...”

Bu antik devletin kuruluşunda Lazların etkisi görülmekte olup daha sonra Kafkas halklarının da bu uygarlığa katıldıkları bilinmektedir.

Kolhlar hakkında bilgi veren en eski yazılı kaynak ise Urartulara aittir. Sarduri II döneminden kalma Analıkız kroniğinde Kolha adında bir devletin adı geçmektedir.¹⁸⁸ Aynı zamanda bu yazıtta İldamuşa adında bir şehirden de bahsedilmektedir. Kolha'nın merkezi

¹⁸²Kinal,age, s. 189; Durmuş,age, s.34.

¹⁸³ Tarhan, “Eski Çağ'da Kimmerler Problemi”, s.135.

¹⁸⁴Ksenophon, *Anabasis*,Kabalci Yayınevi, İstanbul 2011, s.18.

¹⁸⁵Oktay Özgül “Çoruh ve Kur Vadisinde Kimmer İskit Yer Adları”, *Belgü, Ardahan Üniversitesi İnsan Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Ardahan 2015, s.168.

¹⁸⁶ Alkan, *agt*, s.136.

¹⁸⁷Uğur Tuna Koca, “Antik Dönemde Karadeniz Bölgesi'nde Yaşamış Halklar Hakkında Bir İnceleme”, *Karadeniz*, 31, 2016, s.284.

¹⁸⁸IgorDiakonoff,S.M.Kashkai,*GeographicalNamesAccordingToUrartianTextes*,Wiesbaden, 1981, s.44.

otoritesinin daha geç dönemlerde sağlandığı bilindiğinden bu şehrin Kolha'nın başkenti değil, sınır derebeyliklerinden biri olarak düşünülmektedir. Kapancyan' göre İldamuşa bugünkü Artvin ilinin Ardanuç ilçesidir. Bu görüş ayrıca Diakonoff-Kashkai ve Arutyunyan tarafından da kabul edilmekte ve desteklenmektedir.¹⁸⁹

“...İldamuşa kenti, Kolhai halkının kralı olan....”

Kolha ülkesinde merkezi otoritenin oluşması ise İran ve Grek kültürleriyle ilişki kurması sonucu olmuştur. İran Hahameniş İmparatorluğu'nun sınırları dışında birleşen Kolha derebeyliklere bağımlı bir devlet olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir ve merkezi otoritelerini oluşturmuşlardır.¹⁹⁰

Kolha ülkesi birçok devletle komşu olmuştur. Bronz Çağı'nın sonlarında Urartu devleti sınırlarını genişletmeye başlamış ve böylece Diauehibölgeseine seferler düzenlemiştir. Bu ülkeyi ilhak etmesi sonucu Urartu Devleti ile Kolhis Ülkesi komşu olmuştur.¹⁹¹ Argıştı I döneminde tamamen ilhak edilen Diauehi bölgesi sınırına Hanak/OrtaketYazıtı'nı eklenmiştir. Bu yazıt Kolha hakkında bilgi veren en eski yazılı belgedir.¹⁹²

Sarduri II dönemine gelindiğinde iki Kolha seferi düzenlenmiştir. Bu seferlerin genel olarak Kuzey'e yönelik düzenlendiği görülmektedir. Sefer hakkında bilgi veren “Analıkız” yazıtında anlatılana göre, Urartuların at arabası, süvari ve piyadeden oluşan ordularının Erzurum'dan Artvin'e ulaşmasının zor olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtlar incelendiğinde, madenleri ele geçirme sebebiyle yola çıkılan bu seferlerin kalıcı bir başarıyla son bulmadığı anlaşılmaktadır. Nedeni ise böyle büyük bir bölge ele geçirilmiş olsaydı daha ihtişamlı bir şekilde anlatılması gerektiği düşünülmektedir. Tamamen ele geçirilseydi, Urartular bu bölge için “ulaşılmaz, uzak bir ülke” olarak adlandırmazlardı.¹⁹³

Kolhis bölgesinin özellikle demir ve bakır madeni yönünden zengin olduğu bilinmektedir. Strabon, Apollonius gibi Grek yazarlar tarafından “altın zengini ülke” olarak

¹⁸⁹Diakonoff-Kashkai, *age*, s.44; Alkan, *agt*, s.139.

¹⁹⁰GochaTsetskhladze, “Colchians, GreeksandAchaemenids in the 7 th 5th Centuries BC: a Critical Look”, *Klio*, 1994, s.78-102.

¹⁹¹ Ahmet MicanZehiroğlu, “MÖ 8.Yüzyıl Urartu Belgelerinde Kolha”, 1, *SkaniNena*, 2009, s.1 vd.

¹⁹²Zehiroğlu, *agm*, s.2 vd.

¹⁹³Payne, *agt*, s.239; Melikişvili, *age*, s.1960.

bahsedilmektedir.¹⁹⁴ Roma döneminde İspir, Ardanuç (Kladyeti), Artvin (Artabin) bölgesinde bakır, gümüş ve altın üretimi yapması gücünün artmasını sağlamıştır.¹⁹⁵

İskitlerin devamında Kolhis bölgesinde birçok göç yaşanmıştır. Bunlarda biri Greklerdir. Greklerin Kolhis bölgesine gelişi hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Bölgeyi asıl efsaneleştiren MÖ. 3.yy yazarı Rodoslu Appollonius'un Argonautika eserinde anlattığı Argonautlar Efsanesi (Altın Post) 'dır. Eserde anlatılana göre, Helen prensleri arasındaki taht kavgası sonucu kralın Kolhis bölgesinden altın post getirmesi şartı Grekleri bölgeye sürmüştür. Bu yüzden Prens Jason bölgeye giderek Kolhis kralının kızı Aietes'in yardımlarıyla altın posta ulaşmış ve Hellas'a geri dönmüştür.¹⁹⁶ Grek kolonilerinin bölgeye gelmesiyle Kolhis toplumunda önemli etkiler görülmüştür. Grek kolonileri bölgede İskitliler, İranlılar ve Kolhislerden oluşan karışık bir halkla karşılaşmışlardır. Macronlar, MoshyleriKhalbiler, Saspairler'ler gibi halkların adı da geçmiştir.¹⁹⁷

Yerel Kolhis halkı ile Grekler birlikleri bölgede iş birliği yaparak ekonomiyi canlandırmışlar ve kültürel yönden bölgenin gelişmesi sağlanmıştır. Kazı çalışmalarında elde edilen bulgulara göre Kolhis krallığına ait birçok madeni para ele geçirilmiştir. Bu paralardan Kolhis krallarının kendi adlarına para bastırdığı görülmektedir. Ticaret o kadar iletlemiştir ki yabancı paralar yetmediğinden dolayı krallar kendi paralarını bastırmıştır.¹⁹⁸

Grekler maden dışında Kolhislerin diğer zenginliklerini de kullanmışlardır. Gemi yapımında kullandıkları kerestelerin bu bölgeden sağlamışlardır. Ayrıca Grekler bu bölgede birçok arı kovanından elde ettikleri deli balı askerleri saf dışı etmekte kullanmışlardır.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Alper Can, *age*, s.500; Koca, *agm*, s.284; Gülseren Mutlu, *agt*, s.43.

¹⁹⁵ Ahmet Hikmet Köse, *age*, s.72-82.

¹⁹⁶ ApolloniusRhodius, *age*, *TheArgonautika* (nşr. R. C. Seaton), Cambridge 2006, 1 vd.

¹⁹⁷ Mutlu, *agm*, s.38.

¹⁹⁸ Mutlu, *agm*, s.44-51.

¹⁹⁹ Ksenophon, *age*, s. 20-21.

III.BÖLÜM

1.ORTAÇAĞ DÖNEMİNDE ARTVİN

1.1.Büyük İskender ve Sonrasında Artvin ve Çevresinin Siyasi Durumu

Artin ve çevresinin siyasi tarihi IV. yüzyılda Büyük İskender'in akınlarıyla başlamaktadır. MÖ. 336 yılında Büyük İskenderin Çoruh boylarına ulaşmasıyla, Klarceti bölgesinde Makedonya hâkimiyeti başlamıştır. Kür nehri, Meskhta, Sarkine, Mtkuris-Tzhie, Kaheti ve Samswilde bölgelerinde Bunturkiler ve Kıpçaklarla mücadele ettikten sonra, Kartlos'uhâkimiyetine almış ve buranın yönetimini akrabası Azon'a teslim etmiştir.²⁰⁰

Azon'un bu bölgede iktidarı sağlaması zor olmuştur. Kartlosların ilk hükümdarı Parnavaz (M.Ö 32-327) Azon'a isyan etmiştir. Grekli askerlerin Parvanaz'a desteği sonucu Azon zor duruma düşmüş ve Klarceti bölgesine çekilmiştir. Parvanaz'da bunu fırsat bilerek Klarceti dışında tüm İberia bölgesini hâkimiyeti altına almıştır. Azon bunun üzerine iki yıl boyunca hazırlık yapmıştır ve Ardanuç Kalesi'nden Parvanaz üzerine girmiştir. Yaşanan mücadelede Azon hayatını kaybetmiş ve Klarceti bölgesinde Parvanaz'ın hâkimiyetine girmiştir.²⁰¹ Parvanaz bu bölgeye spaspes²⁰² ve sekiz eristav²⁰³ tayin etmiş ve idari yapısını kurmuştur. Klarceti bölgesine atanan eristava Arisan'dan denize kadar olan bölgeyi teslim etmiştir.²⁰⁴

Parnajom dönemine (M.Ö 112-93) gelindiğinde ateşperestlik kabul edilmiş ve bu durum halkın hiç hoşuna gitmemiştir. Bu yüzden halk bir isyan kararı verip bunun için Armeniahâkimi Arşak'tan yardım istemiştir. Yardım gelmesi sonucunda onu İberia'da kral olarak seçeceklerini bildirmişlerdir. Böylece Arşak'ın saltanatı başlamıştır. Onun olaysız saltanatından sonra oğlu Artag (M.Ö 81-66) başa geçmiştir.²⁰⁵ Bu dönemde bölgenin önemli savaşlarından biri olan Roma-Mithradates savaşları başlamıştır. Bu savaşlar İberia bölgesini de oldukça etkilemiştir. Başlarda Romalılar gücünü kaybetse de savaş sonrasında

²⁰⁰ Güven, *agt*, s.36 vd.; 1973.

²⁰¹ Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (çev. Hrand D. Andreevyan, Not. ve Yay. Erdoğan Merçil), TTK Yay., Ankara 2003. s. 16-30.

²⁰² Farsça kumandan anlamına gelir. Brosset, *age*, s.23.

²⁰³ Gürcüce eri (ordu) ve tavi (baş) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Vali anlamında kullanılmaktadır. Mehmet Kıldıroğlu, *age*, s.80.

²⁰⁴ Ömer Subaşı, "age,s.325;

²⁰⁵ Brosset, *age*, s.31.

toparlanıp kendi çıkarlarına göre savaşının seyrini değiştirmişlerdir. Roma generali Pompeius, Kreteve Kilikia bölgeleriyle sorunlarını çözdükten sonra Pontus Kralı Mithradates ve Armenia Kralı II. Tigranes'e karşı akınlar düzenlemiştir. Bu akınlardan dolayı Mithradates M.Ö 66 yılının sonbaharında Khorzene (Klareceti) yöresinden geçip Armenia'ya girmiştir. Yine de General Pompeius peşini bırakmamış ve Kür nehri kenarında kral Mithradates'i mağlup etmiştir. Ardından İberia topraklarına giren Romalılar Artag ile yapılan savaşta 9000 İberia askerini öldürmüştür. 65 yılının yaz sonunda Pompeius İberia seferini tamamlamış ve Pontus İmparatorluğu'na bağlı son vasallık olan Kolhis'i de ele geçirmiştir.²⁰⁶

Artag'ın saltanatından sonra oğlu Bartom (M.Ö 66-33) başa geçmiştir. Ancak bu hâkimiyet Parnajom'un oğlu olan II. Mirvan'ın (M.Ö 33-32) tahta çıkmasıyla sona ermiştir. Bu dönemde Armenia hükümeti zayıfladığından dolayı Klarceti yönetimi tekrar İberianların eline geçti. Klareceti dükü ve İberia kralı II. Amzasp'a karşı olan diğer düklerin isyanına kadar bölge Aderk (M.Ö 2.- M.S 55) ve Azork (M.S. 87-103) tarafından yönetilmiştir. Kaynaklara göre kral Azork'un aznavurlarından biri olan Klarectieristavı, Armenia sınırını rahat bırakmamıştır. Bölgenin coğrafi koşulları ve Klarceti'nin savaşçı halkı bölgeyi koruduğundan dolayı düşmanlar bu topraklara adım atamamıştır.²⁰⁷

Kral II. Amzasp dönemine gelindiğinde beş kişiden oluşan eristav ittifakı²⁰⁸ oluşturulmuş ve bu müttefikler Armenia kralı II. Dikran ile anlaşarak İberia kralını öldürüp yerine Armeni kralının oğlu Rev'i (186-213) tahta çıkmasını sağlamışlardır. Böylece İberia-Armenia sınırı değişmiş oldu ve Arsasidlerin hâkimiyeti devam etti. Bu hâkimiyet Hüsrev hanedanlığına bağlı olan Mirian'ın (265-342) İberia kralı olmasına kadar sürdü. Mirian'ın başa geçmesiyle sınırlar tekrar değişti ve Gogarene ile Vitaxate'yi içeren bölgeler Armenia sınırlarına dâhil edildi.²⁰⁹

IV. yüzyıla girildiğinde İranlılar Kafkasya'ya doğru yayılmaya başlamış ve doğuda gücünü kaybeden Romalılar buna engel olamamıştır.²¹⁰ 363 yılında yapılan Roma-Pers

²⁰⁶Murat Arslan, *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 464-476; Subaşı, age, s.325-326; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.63.

²⁰⁷ Subaşı, age, s.326-327; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.64; Brosset, age, s.42-48.

²⁰⁸Egris'ten iki, Ordzhe, Klarceti ve Trunda'dan bir eristav katılmıştır.

²⁰⁹Brosset, age, s.54-61; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.32; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.64.

²¹⁰Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşa, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, (çev. Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınlar, İstanbul 2000, s.85-86.

Antlaşmasıyla²¹¹ Kafkas hükümdarlığı İran'a teslim edildi ve bu durum Armenia'daki Arsasid Hükümdarlığının sonunu getirmiştir. Bundan dolayı Vitawete ve Klarceti tekrar İberia hükümetine geçmiştir.²¹²

II. Mithridates döneminde yönetim şeklinde değişiklikler yaşanmıştır. Dindar bir yönetim şekli uygulanan bu dönemde kilise bulunmayan Klarceti vadisinde ve Tukharis'te Kilisler inşa edilmiş ve bölgenin yönetimi papazlara bırakılmıştır.²¹³

Romalı tarihçilerin verdiği bilgilere göre, İran Kralı Şapur, İberia kralı Sauromaces'i 368 yılında hakim olduğu bölgelerden kovmuş ve onun yerine kuzeni Aspatures'i (Vazar Bakar) yerleştirmiştir. 363 Anlaşmasının sonuçlarından dolayı imparator Flavius Iulius Valens (364-378) bu durumu kabul etmemiş ve hem Sauromaces'u tekrar İberia kralı yapmak hem de Kafkasya'da Roma hâkimiyetini sağlamak için Kont Arente ile Terans'ı bölgeye göndermiştir. Sauromaces'in Kur Nehri'ne doğru ilerleyişini gören Aspatures krallığı paylaşmayı teklif etmiştir. Bu paylaşıma göre, Armenia ve LazistanSauromaces'e, Albanya'yaAspacureshâkim olmuştur.²¹⁴Vazar Bakar döneminde İran kralı, Armenia ve İberia bölgesinde hâkimiyetini sürdürmek için buraları vergiye bağlamak istemiştir. Bu yüzden büyük bir orduyla eristavını bölgeye göndermiştir. Armenia yöneticileri Vazar Bakar'a ittifak teklif etse de İbrea kralı kabul etmemiş ve kalelerini güçlendirmiştir. Ardından önce Armeni bölgesinde, sonra İberia bölgesinde büyük bir zarara yol açmıştır. Bundan dolayı Vazar Bakar vermeyi kabul ederek Ran ve Movakan'ı da İranlılara teslim etmiştir. Bu durum Klacların isyan etmesine sebep olmuştur. Klaclar Romalılarla birleşerek Tukharisi ve Klarcete'yi ele geçirmişlerdir. Böylece Klarceti'de Romalıların hâkimiyeti başlamıştır.²¹⁵

V.yüzyıl başlarında İberia kralı IV. MithridatesKlarceti'yi ele geçirmek için çabalasa da başarılı olamamıştır. I.Gorgosal'a (446-522) kadar krallıktan ayrı kalan bu bölge bir

²¹¹ 363 yılında Roma devleti, Artaxata ve bunun civarındaki bölgelerinden ayrılmak zorunda kalmıştı. İberia ve Armenia bölgeleri de tamamen Roma arazisi olmayıp Romalı askerler tarafından korunmaktaydı. İran-Roma arasında yoğunlaşan savaş Julian'ın ölümüyle sonuca vardı. İranlılar hem 298 yılında Nisibis Antlaşmasıyla kaybettikleri yedi bölgenin dördünü hem de Gogarene bölgesiyle ona komşu olan yerleri II. Şapur'a bırakmaları için halefleri zorladı. Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.339/dp.48.

²¹² Rene Grousset, *Başlangıcından 1071 Ermenilerin Tarihi*, (çev.SosiDalanoğlu), İstanbul 2005, s.160; Savaş Eğilmez, "Karin Bölgesi Ve Thoedosiopolisin Kuruluşu", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, Erzurum 2007, s. 184.

²¹³ David MarshallLang, *Eski Halk ve Ülkeler Gürcüler*, (çev. Neşenur Domaniç), Ceylan Yay.,İstanbul 1997, s.86-87; Brosset, *age*, s.147; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.327; Köse, agm, s.65.

²¹⁴ Brosset,*age*, s.107/dp.458; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.327.

²¹⁵ Brosset, *age*, s.107-113; Lang, *age*, s.86-87; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.328-329.

evlilik sonucu tekrar İberia hâkimiyetine girmiştir. 482-485 İran savaşında Roma imparatorunun kızı Helena ile evlenerek Roma müttefikî olan I.Gorgasal İran'la ilişkisini kesmiştir ve kendi yandaşlarını da Roma imparatorluğuna geçirmiştir.²¹⁶ Bundan dolayı imparator, I.Gorgasal'a İberia topraklarını, Tukharis Kalesini, Arsiana kadar Klarceti'nin bütününü ve Ghoda Dağı'na kadar uzanan vadileri geri vermiştir. Kral Gorgasal, bölgeleri çeyiz olarak aldıktan sonra ordusuyla birlikte Armenia'ya doğru harekete geçmiştir. Tukhariste bulunan kaleyi çok beğenmiş ve yolu üzerindeki Artanuc (Ardanuç) bölgesine sütkardeşi Artvaz'ı *eristav* olarak atamıştır. Artvaz'a, İranlılar geldiğinde sığınmak amacıyla kaleyi tamir ettirmesini, bir manastır, kilise ve Roma tarzı rahibe manastırı yaptırmasını emretmiştir. Bunun üzerine Artvaz, bölgeye üç kilise ile Mere, Şindoba ve Akhiz isimli kasabalar inşa etmiştir.²¹⁷

VI.yüzyılda Armenia'nın büyük bir bölümü ve Aşağı İberia'nın tamamı İran'ın hâkimiyetindeydi. Armenia'nın geri kalanı ve Yukarı İberia ise Bizans'ın elindeydi. İberia kralı Gorgasal'ın ölümünden sonra İberia hükümeti hızla zayıflamaya başlamıştır. Bunu fırsat bilen Sasani kralı Hüsrev Anuşirvan (531-579), İberia bölgesinin iç işlerine karışmaya başlamıştır. Anuşirvan'ın İran'da başa geçmesiyle Sasani Devleti'nin bölgedeki etkinliği artmıştır. İberia'daki son Hüsrevli olan Bakur'un ölümünden sonra Hüsrev Anuşirvan, Ran ve Movakan bölgelerini oğlu Kisra Ambarvez'e teslim etmiştir. İberia *eristav*larının hakları irsi olarak tanınmakla birlikte onlar vergi vermeye devam etmiştir. Bu sırada Bakur'un oğulları Kahet'in dağlık bölgelerinde, Mirdat'ın oğulları da Klarceti kayalıklarında kendilerini korumuşlardır.²¹⁸ 572 yılında başlatan İran karşıtı isyan İberia ve Armenia'da patlak vermiştir. İran kontrolünü kırmak amacıyla Gorgasal ve Helena'nın torunları, Guaram, II. Vartan Mamigonyan bu isyanda yer almıştır. Buna rağmen İran savaşta başarılı olmuş ve Kafkasya'da hâkimiyet sağlamıştır.²¹⁹

İberia'nın diğer bölümleriyle birlikte Armeni ve Vaspurakan İranlıların kontrolü altındaydı. II. Justinus'den (565-578) beri devam eden Bizans-İran savaşı imparator

²¹⁶Brosset, *age*, s.107-143.

²¹⁷Brosset, *age*, s.107-143; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.328; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.65; Lang, *age*, s.86-87.

²¹⁸Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s.200; Grousset, *age*, s.234-239; Lang, *age*, s.89-90; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.328-329; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.66.

²¹⁹Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s.106; Lang, *age*, s.89-90; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.329; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.66.

Maurikus'un (582-602) tahta geçmesiyle yeni bir döneme girmiştir. Bu sırada Sasani devletinin başına da IV. Hürmüz geçmiştir. Ancak onun yüksek vergileri ve Mazdaizimiyaymak amaçlı din politikalarıİberia soylularının İran'dan ayrılmasına yol açmıştır. Ayrıca Maiurikus'un kazandığı zaferler, İranlıları kovarak İran'a girmeleri ve zarar vermeleri büyük isyanlar ortaya çıkarmıştır. Bu nedenlerden dolayı Hürmüz'ün oğlu olan KisraAmbarvezİberia'yı ve Ran'ı terk ederek babasına yardıma gitmiştir. İranlılar iç karışıklıklarıyla uğraşırken, İberiaeristavlarıSasani kontrolünden ayrılarak Maurikius'a bağlandıklarını bildirmişlerdir. İmparator Maurikiuseristavların olduğu bölgelere, Klarceti ile Javakheti'de yönetici olan Guaram'ı kral olarak atamış ve ona Küropolatesünvanını vermiştir. Guaram 575-600 yılları arasında bölgeyi yönetmiş ve İberia yönetici sınıfı artık Guaramidler olarak anılmaya başlamıştır.²²⁰

Doğu Roma-İran savaşlarında genellikle Roma başarılı olmuştur. Çünkü savaş sırasında Sasani devletinde yaşanan iç karışıklıklar ve Sasani komutanı VahramÇoben/Behrem Çubin'in isyanları buna sebep olmuştur. VahramÇoben'in savaşlarda yenilmesi IV.Hürmüz'ün tepkisine yol açmıştır ve Vahram bu tepkiye karşı isyana girişmiştir. Böylece Hürmüz'ü tahttan indirerek 590 yılında Sasani tahtına çıkmıştır. Bu karışıklıklardan faydalanan Doğu Roma, ordusunu Pers Armeniasi adındaki bölgeye göndermiştir. IV.Hürmüz'ün oğlu II. Hüsrev Perviz bu sırada Doğu Roma'ya sığınmış ve yardım istemiştir. Doğu Roma sayesinde tahta çıktığında Kuzey Mezopotamya'yı Nisibis'e kadar, Basean, Vanand, Şirak, Arakadzodin'iniçersisinde bulunduğu Divini, Ararata ve Van Gölüne kadar olan bölgeyi tüm bunlarla birlikte Tiflise kadar İberia'nın bir kısmınıMaurikius'a bırakacağına dair söz vermiştir. Bundan dolayı Marikius, Hüsrev'i tahta çıkarmak için hazırlıklara başlamıştır. Aynı şekilde VahramÇoben de Ermeni Nakharlarından yardım istemiştir ancak bir karşılık bulamamıştır. Hiçbir destekçisi olmayan VahramÇobenKantzag bölgesinde Hüsrev'in müttefiklerine karşı yenilmiş ve Göktürkler'in yanına sığınmıştır.²²¹

²²⁰GeorgOstrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), TTK. Yay., Ankara 2006, s. 73; Paul Lemerle, *Histoire de Byzance -Bizans Tarihi-*, (çev. Galip Üstün), İstanbul 2006, s.69; Brosset, *age*, s.180-186; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.329.

²²¹ PatmitiwnSebeosiEpiskoposiHerakin; *SebeosHistory*, (çev. Robert Bedrosian), New York, 1985, p.41;Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.202; Grousset, *age*, s.240-241; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.329-330.

Böylece Hüsrev Perviz söz verdiği bölgelerin tümünü Bizans'a teslim etmiştir. Böylece 20 yıldır devam eden savaş sonra ermiş ve Bizanslılar ilk kez Vanand iline kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. 604 yılına kadar bu hâkimiyet sürmüştür.²²²

İberia bölgesinin yöneticisi olan Küropolates Guaram'ın ölümünün ardından oğlu Stefanos (600-619) başa geçmiştir. Bu dönemde Bizans tahtında ise Maurikios'u devirip başa geçen Phokas (602-610) bulunmuştur. Sasani kralı Hüsrev bunu fırsat bilerek kaybettiği toprakları geri amacıyla 25 yıl sürecek bir savaş başlatmıştır. Bu karışıklıklar sürerken Bizans tahtına Heraclius (610-641) geçmiştir. Heraclius ilk iş olarak Hüsrev ile anlaşma yapmak istemiştir. Bundan dolayı hediyelerle beraber elçiler göndermiştir ancak Hüsrev bunu hoş karşılamamıştır. İmparator Heraclius 622 yılına gelindiğinde Sasani komutanı Şahvaras ile Kayseri'de savaşmıştır. Ardından 633 yılında Theodosiopolis'e gelerek Basean-Vanand yoluyla Divin'e doğru yürümüştür. Nahçıvan'a kadar ilerleyen Heraclius Gence bölgesinde Hüsrev ile savaşmış ve Gence'yi alarak Aras Nehri'nin doğusuna çekilmiştir. Hüsrev'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kavad-Şeroe (Şiruye) ile anlaşma yaparak, Heraclius kaybedilen tüm toprakları ele geçirmiş ve böylece savaş sona erdirmiştir.²²³

Bu olaylar yaşanırken MtavariStefenos Tiflis'te, İranlılar'a itmekte olup Heraclius'un doğu seferi sırasında İranlılar'a karşı isyan etmek istememiştir. Bundan dolayı Heraclius Tiflis'i ele geçirip Adarnase'ye (619-639, 627-637) teslim etmiştir. Bu sırada iç kaleyi teslim etmeyenlere karşı Adarnase ve Cibga isimli eristav kaleyi kuşatıp komutanı öldürmüşlerdir. Bundan sonra Doğu Roma İspir ve Klarzeti'yi ele geçirmiştir. Stefanos'un oğulları da Klarzeti'nin kayalık bölgelerinde kalmışlardır. Adarnase ise İberia'nın diğer kısımlarını ele geçirse de kral unvanı alamamıştır. Eristavlar, Adarnase'yi metbu tanıyarak kendi topraklarında irsi haklara sahip olmuşlardır.²²⁴

²²²Ostrogorsky, *age*, s. 73; Hoigmann, *age*, s.27; Grousset, *age*, s.242-243; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.202-203.

²²³WalterE.Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (çev. Mehmet Özay), İstanbul 2000 s.278; A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Arif MüfidMansel), Ankara 1943, c.I, s.246-251;Brosset, *age*, s.189; Ostrogorsky, *age*, s.77-95; Grousset, *age*, s.260; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.330.

²²⁴Brosset, *age*, s.189-194; KalankatlıMoses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, (Rusça ve İng.'den Azerbaycan Türkçesine Çeviri Ziya Bünyadov, Türkçe çev. Yusuf Gedikli), SelengeYay.,İstanbul 2006, s.179; Lang,*age*, s.91-92; Grousset, *age*, s.264; L.N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*,(çev. Ahsen Batur), Selenge 2003, s.210-211; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.331.

1.2.Artvin Ve Civarına İlk Müslüman Akınları

VII.yüzyılın ortalarına kadar İberia bölgesinde Bizans hâkimiyeti mevcut iken Hz. Ömer döneminde Arap yarımadasının İslam ordularının Kafkasya'ya yönelik ilk harekâtıyla yeni bir siyasi dönem başlamıştır. Hz.Ömer'in 642 yılında yaşanan Nihavent Savaşıyla İran'ı ele geçirmesi bölgede Müslümanları söz sahibi olmasını sağlamıştır. Bundan böyle bölgede Müslümanlar ile Doğu Roma arasında mücadeleler başlamıştır. Ermenilerin Sasani savaşlarından Müslüman karşıtı politikalar izlemesi Müslümanları bu bölgeye doğru fetih yapmalarına sebep olmuştur. Bu yüzden Müslüman Sürâka b. Amr Hicri 22'de (643) Bâbülevvâb Kralı Şehr-Berâz ile barış yaptıktan sonra Habîb b. Meslemeİrminiye'nin (Armenia) fethiyle görevlendirmiştir. 6 Zilkade 21 (6 Ekim 642) tarihinde Divin'izapteden Müslüman birlikler Doğu Roma karşısında üstünlük sağlamışlardır. Tiflis üzerine yürüyerek şehri fetheden Habib, İberialılarla bir anlaşma yapmıştır. Müslümanlar anlaşmalarında barışçıl politikalar izleyerek hoşgörülü davranmışlardır. Bu anlaşmaya göre halkın canına, mabetlerine, kiliselerine ve havralarına dokunulmayacak, onlar da her aile için 1 dinar cizye ödeyecek, Müslümanlarla dost olacak, Allah ve Resulü'nün düşmanlarına karşı düşmanlık edeceklerdi. El-Belzuri'nin aktardıklarına göre Habib, Cevahir, Kesferbis, Kısıl, Hunan, Semsehi el-Cerdam, KüstesciBazelti ve Şevşeti (Şavşat) barış yoluyla fethetmiş ve Kalercit (Klarcati) halklarıyla da anlaşmıştır. Bu halklarla anlaşma yapılması Artvin ve civarının büyük ölçüde Müslümanların hâkimiyeti altına girdiğini göstermektedir.²²⁵

Müslümanların bu kadar başarılı olması Doğu Roma'yı endişelenmiştir. Bu yüzden imparator II.Konstans (641-668) önlem amaçlı BagratlıVarazdirot'uArmenia bölgesine göndermiş ve Kuropolatesüvanını vermiştir. Bu hamleyle birlikte bölgede Bizans hâkimiyeti kurulmuştur ve Araplarla üç yıl geçerli olacak bir anlaşma yapılmıştır. İmparator II.Konstans 653 yılından yapılan anlaşmanın sonuna Theodosiopolis'e yerleşmiştir. Theodosiopolis ve Divin bölgesinde bulunan, Reştuni'nin politikasından kopan Sper (İspir), Tayk (Tao) ve Basean (Phasian-Pasinler) gibi çevre bölgelerin

²²⁵ Bayram Arif Köse, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", s.300 vd.;el-Belâzuri, *Fütühu'lBüldan*, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, s. 290; İbnü'lEsîr,*İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 12;Subaşı, "Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2332; Ostrogorsky, *age*, s.103-108; Köse,"Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.70-7.

Nakharlarını kabul etmiş ve birçok yerel bey ile Katolik Nersesleri kendisine bağlamıştır.

226

II. Konstans'ın bölgeden ayrılması üzerine İslam orduları, Reştuni Teodoros'tan dolayı kaybedilen toprakları geri almıştır ve Muaviye, Reştuni Teodors'u Armenia, İberia, Ağvan ile Kafkasya'ya kadar uzanan bölgenin valisi olarak atamıştır. Ardından İslam âlemi arasında yaşanan iç karışıklıklardan dolayı Şam valisi yardım amaçlı İslam ordularını geri çağırmıştır. Bunun üzerine geri alınan topraklar tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. Ancak Emevi hilafetin başlamasıyla Muaviye Halife olarak başa geçmiştir ve bölgeyi tekrar Arap akınlarına maruz bırakmıştır. Böylece Muaviye döneminde doğu bölgesi Emevi devletine bağlanmıştır.²²⁷

Bu olaylar yaşanırken İberia bölgesinde II.Stefanos (639-663) yönetici olarak bulunmuştur. Ondan sonra yerine geçen oğulları Mir (663-688) ve Arçil (668-718) başa geçmiştir. Bu dönemde Murvan-Kru (Kura Mervan-Mervan İbn Muhammed) adında bir Arap Emiri'nin İberia bölgesine gelmiştir. İlerleyişi sırasında bütün Kafkasya'yı kat ederek Dariala ve Derbend kapıları ile bölgedeki kaleleri ele geçirmiş ve ayrıca Samts'khe'nin (Samic'ihe) ile birlikte Odzhe (Odzrkhe) gibi birçok büyük şehri ele geçirmiştir. Daha sonra Mir ve Arçil'in bulunduğu Anakof Kalesini kuşatmıştır. Ancak burada 35 bin kişilik askeri dizanteri sebebiyle ölmüştür. Bu ağır kayıplar Kura Mervan'ın İspir bölgesine çekilmesine neden olmuştur.²²⁸

660 yılına gelindiğinde İberialılar, Ağvanlılar ve Ermeniler birleşerek Arap hilafetine karşı isyan etmişlerdir. Ancak bu isyanlardan sonuç alınamamıştır. Bu sırada Şam'daki karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bizans imparatoru II.Justinianos (685-695,705-711) general Leontiyos liderliğinde 686 yılında Kalikala'yı (Erzurum-Karin-Theodosiopolis) bölgesini ele geçirmiştir. Tebriz'den gelen Arap orduları tekrar bölgede hâkimiyeti sağlamayı başarsa da II.Justinianos Aladağı'na gelince bölgedeki tüm yöresel beyleri rehin almış ve bölgeyi tekrar ele geçirmiştir. Karadeniz sahili boyunca ve Çoruh vadisindeki bölgelerinde garnizon kaleleri inşa ettirmişlerdir.²²⁹

²²⁶Eğilmez, agm, s.191;Lang, age, s.52; Subaşı, "Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2333.

²²⁷Grousset, age, s.292; Subaşı, "Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2334.

²²⁸Brosset,age, 224-225; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.70-71; Subaşı, "Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2334.

²²⁹Grousset, age, s.295-297; Ostrogorsky, age, s.120; Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.222; Subaşı, "Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2335.

Halife Abdülmelik (685-705) liderliğinde Muhammed b. Mervan'ın komutanı olduğu bir ordu oluşturulmuştur. Bu ordu 693 yılında İberia, Armenia ve Divin bölgesini ele geçirmiştir. Daha sonra halife, kardeşi Mervan'ı bölgeye vali olarak atamıştır. Böylece bölgedeki Bizans hâkimiyeti ortadan kaldırılmıştır. Ancak Bizas-Arap mücadelesi uzun bir süre devam etmiştir. İmparator III.Tiberios (698-705) ordularıyla giderek tekrar hâkimiyet sağlamaya çalışmıştır fakat Arap ordusuna karşı başarılı olamamıştır. Bu çatışmaların sonucunda Erzurum, Kars ve Tiflis Emevilerin elinde kalırken, Çoruh boyları, Tayk, Tukharis ve Klarceti Doğu Roma'nın hâkimiyetinde kalmıştır.²³⁰

Halife Hişam (724-743) dönemine gelindiğinde bölgede Hazar tehlikesi görülmüştür. Bu tehlikeye karşı Arap kumandan Mesleme gönderilmiştir. Ancak Mesleme 728 yılında ağır bir yenilgi alarak Hazarların önüne geçememiştir. Hazarlar Azerbaycan'a kadar ilerleyişi sürdürdüğü sırada Halife Hişam, bölgeye Armeni valisi Mervan liderliğinde bir ordu göndermiştir. Bu ordu sayesinde Hazarlar İdil Irmağına kadar uzaklaştırılmıştır. Bu olaylar meydana gelirken Arap dünyasında ortaya çıkan iç karışıklıklar üzerine Mervan, Divin'den ayrılarak Emeviler'in son halifesi olmuştur.²³¹

İslam âleminde bu olaylar meydana gelirken 755 yılında imparator V.Konstantinos Kalikala şehrini Müslümanların elinden almıştır. VII. Yüzyılda Müslüman Araplara karşı Hristiyan yöneticiler arasında bir ittifak oluşmuştur. Bu ittifakta Mamigonyan, Bagrat ve Ardzurini ailelerinin doğudaki ileri gelenleri de yer almıştır. 771'de Mamigonyanlı Ardavazt, Arapların yanında görünerek onlardan elde ettiği silahları kendi müttefiklerine göndermiştir. Bu olaydan sonra Araplarla karşılaşmamak için İberia'ya kaçmıştır. Araplar, Bagratlı Kör Aşot'un oğlu Sembat'a Ardavazt'ı yakalama görevi verdiyse de Ardavazt Kolhis bölgesine kaçarak yerleşmiştir.²³²

Birbirini takip eden isyanlardan dolayı Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur, yardım için Amr b. İsmail el-Haris liderliğinde 30 bin kişilik bir orduyu bölgeye yollamıştır. Amr, 15 Nisan 772 tarihinde Hamazasp Ardzrouni ile yarılan Erciş Savaşı'nda ermeni kuvvetlerini yenerek, Kalikala bölgesine ilerlemiştir. Murat Çayı boyunca Arap ordusuna

²³⁰el-Belazuri, *age*, s.293-294; İbnü'l Esir, *age*, s.328; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.222; Grousset, *age*, s.298; Subaşı, "Selçuklu Hakimiyetine Artvin", s.2335; Ostrogorsky, *age*, s.131.

²³¹ Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşat Çağatay), TTK. Yay., Ankara 2002, s.85; el-Belazuri, *age*, s.297; İbnü'l-Esir, *age*, s.148-150; Subaşı, "Selçuklu Hakimiyetine Artvin", s.2336.

²³²el-Belazuri, *age*, s.285-300; Grousset, *age*, s.311; Subaşı, "Selçuklu Hakimiyetine Artvin", s.2337; Köse, "Müslüman Hakimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.72.

karşı cephe alan Ermeniler büyük kayıplar vermiştir. 25 Nisan 772 tarihinde yapılan bu savaş sonrası K r A ot'un (732-750) oğlu BagratlıSembat, Begravand Savaşında Araplar tarafından öldürülmüştür.²³³

Sembat'ın oğlu A ot  spir bölgesindeki malik nelerini kardeşi  apukh'a bırakıp  oruh bölgesindeki hisselerinden vazgeçmiştir. Arapların bu hareketlerinden büyük zarar görenler içinde Yukarı  beria bölgesinde hâkimiyet sağlamış olan Stephan ve Ar il'dir.  av at ve Klarceti bölgesindeki isyanlar sonucu Ar il'in elindeki topraklar    mirasçı arasında bölünmüştür. Klarceti,  av at, Acara, Nigal, Tao, Orta Çoruh, Artvin, AsisFor, Ardahan, A a ı Tao bölgeleri önce Juhanser'e, onun ölümünden sonra Adarnase'ye geçmiştir. Adarnase'den sonra oğlu Kuropolates Büyük A ot bu topraklara tamamen hâkim olmuştur (787-826). Ardanoç,  av at, Nigaris ve Tukharis bölgeleri böylece Ermenilerin hâkimiyeti altına girmiştir.²³⁴

Bölgeyi ticari-iktisadi anlamda ele aldığımızda  pek yolunun geçtiği Theodosiopolis, Erzen gibi önemli ticaret merkezlerine yakınlığının yanı sıra Doğu Karadeniz sahiline ve Trapezus (Trabzon) gibi liman kentlerine de yakınlığı bölgenin konumsal anlamdaki avantajları arasındadır. Günümüzdeki yolların neredeyse tamamına yakınının eski a ı insanları tarafından kullanıldığını göz önüne bulundursak Tao bölgesindeki yol a ının g n m zdekiyle çok yakın olduğunu söyleyebiliriz. Tortum  zerinden Yusufeli ile Artvin'e ve Doğu Karadeniz sahiline,  spir üzerinden  kizdere- yidere-Rize istikametiyle Karadeniz sahiline ula ılabilmekte ve yine  spir üzerinden Yusufeli ve Artvin'e giden farklı bir g zerg hta bulunmaktadır. Bu g zerg hların yanı sıra Tortum ile  spir'i birbirine ba layan bir yol bulunmakta ve iki bölgeden de direk olarak Erzurum üzerinden tüm Doğu Anadolu kentlerine ba lanan yollar mevcuttur. Hatta Tortum- Narman- Oltu- Olur bölgelerinden Kafkaslara ulaşılarak Gürcistan,  ran, Ermenistan, Nahcivan gibi sınır bölgelerine farklı g zerg hlardan uzanan birçok yol a ı bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Ani ve Kars gibi Orta  a ın siyasi ve stratejik manada önemli kentlere yakınlığı da bölgenin değerini artırmıştır.

Bölge yalnızca siyasi-askeri ve iktisadi manada değil dini anlamda da büyük bir öneme sahiptir. Bölgede bulunan ve günümüze kadar ulaşan ihtişamlı mabetler bölgenin

²³³Kırzio lu, *Kars Tarihi*, s.230; Subaşı, "Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2337.

²³⁴Grousset, *age*, s.315-326; Artvin İl Yıllığı, 1973, s.20; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.232; Brosset, *age*, s.221; Subaşı, "Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s.2338; Köse "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve çevresi", s.72.

dini manada önemini yansıtmaktadır. Nitekim Hristiyanların ve daha sonra Müslümanların hâkim olduğu bölge birçok dini mücadeleye de tanık olmuş, Gregoryen mezhebini benimseyen Ermenileri Ortodoks mezhebine geçirmek için Bizans'ın uğraşları olmuştur. Roma-Sasani mücadelesinde ise iki taraf arasında seçim yapmak zorunda kalan Ermenilerin ve Gürcülerin dini inançlarının safları belirlenmesinde önemli etkisi olmuş ve birçok kez inancın siyaseti de etkilediği olaylar yaşanmıştır.

Tao bölgesini önemli kılan bir diğer sebepte bölgedeki akarsulardır. Çağlar boyunca ve günümüzde de su ve su kaynaklarının insanoğlu için önemi tartışılmaz. Tao Bölgesi'nin de Tortum Çayı, Oltu Çayı ve Parhal Çayı gibi sulara ve bu çayların döküldüğü Çoruh Nehri'ne sahip olması bölgenin zenginliklerindendir. Zengin yüksek kar yığınların olduğu yükseltilerden beslenmekte olan Çoruh Nehri ve nehrin etrafındaki vadileri, bölgenin etnik ve kültürel anlamda şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Antik kaynaklarda “Harpasos” olarak geçen ve Gürcüce adı “Corokhi” olan Çoruh nehrini Kırzioğlu “Çoruk” şeklinde ifade eder ve bu ismin Çoruh etrafında yerleşen “Çoruk – Çorlar” adındaki Kıpçak boyundan geldiğini savunur. Bu isimlerin yanı sıra “Akampsis”, “Corax” ve “Caddours” isimleride Çoruh Nehrini telaffuz etmek için kullanılmış olan diğer isimlerdir²³⁵.

Mescit dağının Çivilikaya tepesinden Çeşmeli Çayı olarak doğup birçok irili ufaklı çay ve dereleri bünyesine katarak Bayburt- İspir ve Artvin gibi il ve ilçe merkezlerinden geçen Çoruh Nehri'ne yolda Altıparmak (Barhal), Tortum ve Oltu çaylarının dahil olmasının ardından Berta (Okçular) Çayı ve Muğrul Çayı ile birleşip Borçka ilçesinden geçerek Borçka'ya bağlı Muratlı Köyü topraklarından Gürcistan'a ulaşır ve Batum'a yaklaşık 7 km uzaklıkta Karadeniz'e dökülür. Altın, gümüş, bakır, kurşun, demir gibi önemli zengin maden kaynaklarına sahip olan ve endemik bitki bakımından dünyanın en zengin yerlerinden olan Çoruh havzası üç bölüme ayrılmıştır. Soğanlı dağları, Bayburt-Gümüşhane dağları, Oltu dağları ve Kop dağını içine alan bölgeye Yukarı Çoruh Havzası; Çiçek, Deve ve Kırkpınar dağlarını içerisine alan bölümüne Orta Çoruh Havzası ve son olarak Kaçkar Sıradağları, Totan Dağı, Hunut Dağı ve Şevval tepesini içerisine alan bölgeye ise Aşağı Çoruh Havzası denilmektedir.

²³⁵Brosset, *age*, s.226; Subaşı, “Selçuklu Hâkimiyetine Artvin”, s. 2340; Köse, “Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi”, s.74.

Tao bölgesinin güneyinde Phasianlar oturuyordu. Günümüzdeki Pasinler ismi de bunlardan kalmaktaydı. Phasianlar'dan kaynaklarda ilk defa yine Ksenophon bahsetmiştir. Bölgeden “Phasis” bölgede karşılaştıkları halktan ise “Phasisliler” şeklinde bahseder ve bunlar hakkında kısa ama tarihi değeri açıdan önemli bilgiler aktarmaktadır³¹. Phasisler'inyasadıkları ve Türklerin daha çok Pasin şeklinde telaffuz etmiş oldukları bölge Saltuklular'dan itibaren Basin (Küretü-Basin) yazımı ve bölgeyi kuzey- güney şeklinde iki bölüme ayırarak “Pasin-i Urya ve Sûfla” şeklinde yazılışları da kullanılmıştır. Batılı kaynaklarda “Phasiane”, “Vezani-Bizane” isimlerini kullanılmışken. Ermeni Kroniklerinde ise “Pasen”, “Basen”, ve “Basean” şeklinde geçmiştir. Tao bölgesinin batısında yer alan İspir'e ve Yusufeli yakınlarına ise Saspir veya Hesperitler yerleşmişlerdi. Bugünkü İspir ismi de bu Saspir boyundan gelmektedir. Saspir'lerin biraz daha batısında ve bugünkü Bayburt ve çevresinde Sakaet veya Skyht isimli boy yer almaktadır. Tao'nun güneyinden bir diğer komşusu ise ileride Roma tarafından Theodosiopolis kentinin kurulacağı bölgede yani bugünkü Erzurum ve çevresinde yaşayan Khalybialılar'dı. KsenophonKhalybialılar hakkında bilgi verirken onların Taokhialılarıyla birlikte paralı asker olarak Tiribazos'un kuvvetlerinin yanında Hellenlere karşı savaşmak için bulunduklarını bildirir. Ayrıca Hellenlerin topraklarından geçtiği en yiğit kabilenin Khalybialılar olduğunu ifade eder ve nüfuzlarının az olduğu KhalybialılarınMossynoikoslarıntebası olduğunu belirtir. Taoluların kuzeydoğusuna ise Gogarlar yerleşmişti. Kırzioğlu, Eski hükümdarları olan Gog'dan ismini almış olan GogarlarınBorçalı- Ahılkelek, Çıldır Ardahan ve Göle'de yerleştiklerinin bilgisini verir.

KsenophonTaokhialı'larTiribazos'un kuvvetlerinin yanında Hellenlere karşı paralı asker olarak yer aldığını bildirse de eserinde Taokhialı'ların kralın tebaası olmadığını ve serbest yaşayan halk olduklarını ifade eder ki budaTaokhialı'ların müstakil olduklarının göstergesidir. Tao bölgesi tarihi seyir içerisinde adından yüzyıllar boyunca bahsettirdi ve tarih boyunca büyük imparatorluklara komşu olup bazen de büyük imparatorlukların sınırları içerisinde yer aldı²³⁶.

Roma İmparatoru I. Theodosius ve Sasani Hükümdarı Şah III. Şâpur arasında 387 yılında yapılan anlaşma ile Armenia bölgesi ikiye ayrılmış, Tao bölgesini de kapsayan Batı Armenia Roma himayesinde ve III. Arsak'ın yönetimine kalırken Doğu Armenia (Pers

²³⁶Kafesoğlu, *age*, s. 37.

Armenia) ise Sasani himayesinde IV. Hüsrev'e bırakılmıştı. Roma ve Sasaniler arasında Armenia ve İberya bölgelerinde sık sık mücadeleler gerçekleşmiş ve zaman zaman da bu iki güç arasında anlaşmalar vuku bulmuştur. Bu dönemde iki büyük devlet aralarında mücadele ederken Ermeniler ve Gürcüler bölgede etkin yerel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeniler Armania'da etkin iken İberya da ise Kartli hâkimiyeti yani Gürcü hâkimiyeti vardı ve bu iki unsur Transkafkasya'nın en önemli unsuru konumundaydılar. Bu iki unsur kimi zaman Sasaniler safında yer alırken kimi zaman da Roma safında boy göstermişler, şahsi çıkarları ve dini inançları da safların belirlenmesindeki en önemli iki etken olmuştur. Bu sıralarda Roma-Sasani mücadelesi tüm hızıyla sürerken büyük bir hükümdar olarak anılan I. Theodosius zamanında Anadolu'da ve Çoruh boylarında Hristiyanlık hızla yayılmaya başladı. Hristiyanlığın yayıldığı bölgelerden birisi de Tao idi ve Tao da Hristiyanlığı kabul Gürcülerin tıpkı Bizans'da olduğu gibi Ortadoks mezhebini benimsemelerine karşın, Ermeniler Gregoryan mezhebini benimsemişler. Bizans ise bu durum karşısında Gregoryan Ermenileri Grek Ortadoksluğu'na eden halkın Sasanilere ve onların himayesinde bulunan İber/Kartli hükümetine karşı tutumları da oldukça soğuk bir şekil almıştı. Buna karşılık 408-410 yılları arasında IV. Mirdat İber/ Kartli kralı oldu. Hem Sasanilerle hem de Roma ile düşman olan ve soyu İran'a dayanan bu kral Tao bölgesine saldırıp bölgeyi kendi hâkimiyetine bağladı. Buna karşın I. Vakhtang zamanında Hazarlar'ın Kartli ülkesine karşı yapmış oldukları akınları sırasında Tao bölgesinde yaşayan halk, topraklarından İberliler'i kovmayı başarırlar. Devam eden süreçte zaman zaman yine İberyalılar Sasaniler'in de desteğini alarak bölgeyi hâkimiyetlerine bağlama çabaları olsa da Tao halkı Bizans'ın desteğini de alarak her seferinde bunları kovmayı başardılar.

Armenia -Sasani savaşları 451 yılından 485 yılına kadar sürerek Nuvarsak Antlaşması ile sakinleşir. 520 yılında yeniden başlayan Roma- Sasani savaşları 525 yılında dursa da 527 yılında tekrar başlayıp nihayet 532 yılında gelindiğinde kalıcı bir anlaşma sağlanır. Bizans'ın yıllık haraç vermesi şartıyla gerçekleşen ve süresiz olarak tanımlanan bu anlaşma ile İranlı Sasaniler'in ve Sasaniler'den destek alan İber-Kartli Krallığı'nın Tao bölgesine akınlarını tekrarlama ihtimali kalmadı. Bizans'a 532-575 yıllarında bağlı kalan Tao bölgesinde ise geçmişte bölgede aktif olan Bagratlılar ailesi tekrar itibar kazandılar ve bölgede nüfuzlarını artırıp güçlü bir konuma gelerek Tao bölgesinde yönetici oldular.

İslam dünyasında yaşanan hadiseler ve iç buhrandan sonra Muaviye'nin (661-680) önderliğinde Şam'da kurulan Emevi Devleti ile Armenia bölgesine yeni akınlar başladı. Emeviler İslam coğrafyasında hâkimiyet kurduğu sırada Armenia bölgesinde Bizans'ın tayinettiği Mamikonlardan Dawıt oğlu Hamazaps bulunmaktaydı. Şam'da Emevi Devleti'ni kurmuş olan Muaviye ise Hamazap'ın kardeşi olan Mamikonlu Grigor (662-685) Bey'i Ermeniyyepatriki adıyla bölgeye vali olarak atadı. Daha sonra bölgenin ileri gelenlerine bir mektup göndererek tüm ülkeyi barış ile yeniden halifelige bağladığını bildirip halka haraç ödemelerini kabul ettirdi. Böylelikle Bizans'tan da Kuropaletes unvanı almış bir isim olan Mamikonlu Grigor, bölgeyi 24 yıl Emevilere bağlı bir şekilde yönetti. Bu arada Tao bölgesi yine 655'teki gibi bu dönemde de Bizans'ın elinde bulunuyordu.

Grigor Mamikonlu valiliğinde Armenia bölgesinde sukut ve huzurlu yıllar yaşanırken 685 yılında Hazarlar'ın akınları sırasında Grigor Mamikon hayatını kaybetmesi sonucu bölgede karışıklık yaşandı ve bölge iki yıl kadar başsız kaldı. Bölgedeki belirsizliğin ardından Bagratlı Purat oğlu Aşut Arapların desteği ile halkın başına geçmeyi başardı ve kardeşi Sembat'ı da ordu başbuğu yaptı. Böylelikle Hazarlar'ın akınlarında bayağı kudreti azalan Mamikonlular yerine Bagratlılar tekrar güçlenmeye başladı. Bu sırada Hazarlar da sürekli bir akın halindeydi ve 690 yılında Aras boylarında birçok yeri Müslümanlardan alıpyerleşmeye başladılar. Hazar akınları devam ederken Aşot halifeye sadık kalarak vergilerini Araplara vermeye devat etti²³⁷. Hazarlar'ın ardından Bizans da harekete geçti General Leontios tarafından 686 yılında Erzurum (Kalikale) ve çevresi Bizans'a bağlandı. Bu tarihten sonra Kalikale'de hâkimiyet sık sık el değiştirmeye başladı. Dönem dönem Bizans'a tabi olan şehir belirli dönemlerde de Arapların eline geçiyordu. Bu durum karşısında Tao'da yaşayan Nerses, Kalikale Bizans hakimiyetine geçtiğinde Tao'dan ayrılıp aktif rol oynarken Araplar geldiklerinde ise dağlık engebeli ve oldukça korunaklı olan Tao bölgesine çekilmekteydi. Nerses'in yanı sıra Bagratlıların da zaman zaman Bizans'a yardımcı olmaları ve mevcut şartlara göre belli dönemlerde Arapların safındaymış gibi görünmeleri sonucunda Arapların kendilerine duyduğu güveni kaybettiler. Emevi-Bizans mücadelesi Kalikale'de bu şekilde devam ederken stratejik açıdan önemli bir bölge konumundaki Tao ise halen Bizans'ın elinde bulunuyordu. Araplar Bizans ile mücadele içerisindeyken aynı zamanda Kür Aras boylarında Hazarlar'la yoğun mücadeleleri de

²³⁷Kafesoğlu, *age*, s. 37.

devam etmekteydi ve yaklaşık 80 yıl kadar sürmüş olan mücadele Halife Hişam'ın zamanına kadar genellikle Hazarlar'ın üstünlüğüyle sonuçlanıyordu.

Halife Hişam'ın (724-743) zamanında ise Emeviler başarılı olmaya başladılar. Tao bölgesinin haâkimiyeti de bu dönemde Arapların eline geçti. Hişam'ın görevlendirdiği yeğeni II. Mervan ordusuyla 737 yılında Hazarlar'ın üzerine yürüdü ve Hazarlar'ı mağlup etti. Daha sonra Mervan, Hazarları Kür Aras boylarına kadar sürdü ve Kür Aras boylarını geri almayı başardı. Mervan, Hazar seferinin dönüşünde ise Çoruh boylarını fethetti ve Bagratlılar da Mervan'a itaat etti. Ardından Mervan 744 yılında Tao'da bulunan bugünkü Şavşat bölgesindeki Tokharis kale ve kilisesini yıktırdı. Bu sırada Halife BagratlıAşot'a vergilerin toplanması işini ve Ermeni Hristiyanların lideri olma görevlerini vererek ona Ermeniyyepatriki unvanını verdi.

Tarihler 744 yılına geldiğinde ise İslam âleminde tekrar karışıklıklar ve saltanat mücadelesi baş gösterdi. Ermeniyye valisi olan Mervan da Divin'den ayrılarak bu mücadele de saltanatı ele geçirmek için Şam'a gitti ve orada 744 yılında halife olmayı başardı. Böylelikle II. Mervan 744-750 yılları arasında son Emevi halifesi olarak tarihteki yerini aldı²³⁸.

İslam âleminde iç mücadeleler yaşanırken (Şam - Irak mücadelesi⁹⁰) Bizans V. Konstantinos imparatorluğunda 751 yılında Kalikale'yi Arapların elinden aldı⁹¹. Fakat kısa sürede Müslümanlar bölgeyi geri almayı başardı. Arap-Bizans sınırı bu şekilde sürekli değişkenlik gösterirken VIII. yüzyılın sonlarında Müslüman Araplara karşı yerel yöneticiler bir ittifak oluşturdular. Bagratuni, Mamigonyan ve Ardzruni ailelerinin oluşturdıkları bu ittifak adeta haç-hilal mücadelesi başlatmış oldu ve bu isyancıların başlarına 771 yılında Mamigonyanlı Ardavazt geçti. Arapların kendilerini uzun süre uğraştıran ve yoran bu isyanı bastırmaları zor oldu. Zaman zaman Bagratlılar ve Mamikonların arasındaki mücadeleden de faydalanan Araplar, 772 yılında Abbasi Halifesi Ebu Cafer el-Mansur'un bölgeye yardım için 30.000 kişilik bir ordu göndermesiyle bölgede güç tazelediler. Gelen ordu ile bölgedeki asker birleşti ve 772 yılında yapılan Erciş Savaşı sonucunda çok büyük uğraş verdiren bu isyan son buldu²³⁹.

²³⁸Brosset, *age*, s.226; Subaşı, "Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2340; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.74.

²³⁹Kafesoğlu, *age*, s. 37.

Araplar bir taraftan Bizans ve yerel güçlerle uğraşırken bir taraftan da Hazarlar ile mücadele etmek zorundaydılar. Tarihler 764 yılını gösterdiğinde Hazarlar yeni bir akın gerçekleştirdiler. Kafkaslar'ı aşp gelen Hazarlar, Tiflis'i ele geçirip 779 yılına kadar devam eden akınlarıyla Emeviler zamanında fethedilen Tao ve çevresini de (Aras, Kür ve Çoruh boylarını) Müslümanların elinden aldılar. Emeviler zamanında Tao ve çevresinde Arap himayesinde yöneticisi olan Aşot'un torunu Adarnase'de (764-786) Hazarların himayesinde Tao ve çevresinin hâkimi oldu.

Bir tarafta Mevali politikası güden Şam'dakiler yani Emeviler diğer tarafta Şam'dakileri peygamber soyunun katili olarak gören Iraklılar. Mücadele Emevi Devleti'nin yıkılıp Abbasi Devleti'nin kurulması ile sonuçlanır. Bir anlamda Emeviler'den itibaren hanedanlık şekline bürünen İslam devletinin hanedanının değiştiğini söyleyebiliriz. Bu iki hanedan arasında birçok farklılıklar mevcuttu. Bunlardan en dikkat çeken farklılık Emeviler de Arap olan Müslümanları farklı ırklardan olan Müslümanlara karşı üstün görme anlayışı ve Araplara ayrımcılık yapılması, buna karşın Abbasiler'de İslam kaidelerine daha uygun olan eşitlikçi anlayışın daha ağır basmasıydı. Bu durumda İslam medeniyetinde Müslüman olan fakat Arap olmayan kişilerin (Mevalinin) İslam toplumunda önemli bir unsur haline gelmelerine ve İslam düşüncesinin oluşmasında rol oynamalarına sebep olması hasabiyle önemlidir²⁴⁰.

Tarihler 786 yılına geldiğinde ise dönemin Abbasi Halifesi olan Harun Reşid tarafından Tiflis'te bir İslam emirliği kuruldu. Tao, Kartli ve Ahıska bölgeleri Tiflis emirliğine dolayısıyla Irak'taki Abbasi Halifeliği'ne bağlandı. Hazarlar himayesinde Tao'ya hâkim olan Adarnase'nin oğlu Aşot (et yiyen Aşot) ise 800 yılında son defa Aras Kür boylarına inen ve Tiflis'i ele geçiren Hazarlar'a karşı Abbasilerin safında yer aldı. Aşot Ermeniye Valisi Şeybanlı Yezid'in emrinde Hazarlar'ın geri püskürtülmesinde önemli başarılar gösterdi ve yıldızı iyice parladı. Böylelikle Abbasi Halifesi Harun Raşid'in güvenini kazanmayı başaran Aşot, halife tarafından 806 yılında Diwin Emirliği'ne bağlı kalmak şartıyla tüm Gregoryenlerin başına getirildi ve sınırları genellikle Tao'yu da kapsayan Kartli-Bagrathlı Krallığı kuruldu. Aşot tarafından kurulun bu krallık 1801'e kadar yaşayacak olan hanedanın da başlangıcı oldu. Bölgeyi İberyalılaştırmaya başlayan Aşot,

²⁴⁰Kafesoğlu, *age*, s. 37.

sadece halifenin değil Bizans'ın da gözüne girmeyi başardı ve İmparator V. Leon tarafından kendisine Kuropalates unvanı verildi²⁴¹.

Merkezi Bağdat olan İslam Devleti kendisine büyük sorun yaşatan Babek isyanı ile uğraşmak zorunda kaldı. Aşot ise bu fırsattan kendisine çıkar sağlamak amacıyla, Bizans'ın da durumdan faydalanmak isteyeceğini öngördüğünden Abbasiler yerine Bizas'ın safında yer almayı tercih etti ve 816 yılında Şavşat ve Kalerjet bölgelerini bozguna uğratıp yağmalattırdı. Bundan sonra yine Bizans'ın gazına gelerek Gence ve Berde bölgeleri başta olmak üzere İslam topraklarını kendi hâkimiyetine bağlamayı kararlaştıran Aşot'un bu düşüncesi kendi sonunu getirdi. Emir Halil tarafından 29 Ocak 826 tarihinde yenilerek öldürüldü. Aşot'tan geriye bu isyan bayrağı sonucunda Tao tekrar Müslümanların elinde kaldı. Aşot'tan sonra oğulları Adarnase, I. Bagrat ve Guaram Abbasilere tabi olmuş vaziyette babalarının bütün topraklarına sahip oldular. Kardeşleri ile birlikte Tiflis'e tabi olan I. Bagrat, önce Rum İmparatoru Teofil'in (Theofilos) Erzurum ve çevresindekiışgallerine karşı Kaçkakar Savaşı'nda başarı gösterip Abbasi zaferine yardımcı oldu. Akabinde 852 yılında Tiflis'teki Abbasi Emiri İshak'ın isyanı sonucunda Büyük Boğa Başbuğluğu'ndakiSamarra'dan gelen Türk ordusuna yardımları ile isyanın bastırılmasındaki katkıları sonucunda Tiflis emirinin bölgelerine (Kartli'ye sahip olup yukarı Kür ve Tao'da dâhil Çoruh boylarına) yönetici olarak atandı. Abbasilere bağlı olarak Tiflis'e yerleşip burayı Ardanuç Bagratlıları'nın başkenti yapan I. BagratBizans'tandaKuropaletes unvanını almayı başardı. Böylece Abbasileri'n Bizans ucundaki Ortadoks beyliğini kurmuş oldu. Daha sonra 875 yılında ülkesini iki kardeşi arasında böldü. Bunlardan kardeşi Guaram'a (875-882) Kalarjet, Şavşat, Ardahan, Cavaket bölgelerini; küçük kardeşi olan Adarnase'ye (875-881) ise Yusufeli, Tortum, Narman, Oltu, Olur bölgelerini yani Tao bölgesini verdi. AdarnaseTotum'u kendisine merkez yaptı. Bu arada 881 de I. Bagrat'ın oğlu Davit [Tortum'daki Hahuli (Khakhul) Manstırı'nı yaptıran kişi] Tüm Bagratlı topraklarını bir çatı altında Tiflis'e bağlı olarak birleştirme planı yaparken amcası Guaram'ın oğlu Nasr tarafından öldürüldü²⁴².

Arap akınlarının devam ettiği bu süreçte Ermeni yöneticisi II.Aşot, ülkenin kalkınması için ekonomik iyileşmeler yapılması gerektiğini düşünmüştür. Bu nedenle

²⁴¹Brosset, *age*, s.226; Subaşı, "Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", s. 2340; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.74.

²⁴²Brosset, *age*, s.226.

II.Mervan'ın tahrip ettiği Ardanuç kalesinin bulunduğu kayayı bularak, oraya yeni bir kale ve kilise inşa etirmiş ve bölgede bir şehir kurmuştur. Trabzon'dan hareke eden tüccarlar Hopa'dan Borçka'ya ve ardından Artvin'den Ardanuç'a doğru bir ticaret rotası oluşturmuşlardır. Ayrıca Trabzon, İberia, Abhazia haricinde Suriye ve Etmenistan'dan da tüccarların bölgeye gelmesini sağlayan Ardanuç, aldığı gümrük vergileriyle giderek zenginleşmiştir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Ardanuç aynı zamanda Kars'tan Theodosiopolis ve Trabzon'a doğru giden ticaret yolunda, Sarıkamış önemli bir aktarma noktası haline gelmiştir.²⁴³Ancak Araplar Aşot'un oğullarından Şavşat ve Klarçeti hariç tüm topraklarını ele geçirip İberia'yahâkim olmuşlardır. Aşot'un çocukları bu süreçte Ardanuç kalesinde kalmışlar ve herkes gibi Araplara vergi vermişlerdir.²⁴⁴

837 yılında Hürremilerin isyanından dolayı zor zamanlar geçiren Abbasiler'den faydalanmak isteyen Doğu Roma imparatoru Theophilos, doğuya doğru iki sefer düzenlemiştir. Bu seferlerde Malatya, Tunceli ve Harput'a ardından da Basean Ovası'na gelmiştir. Ancak Tiflis emiri İshak b. İsmail ile yapılan savaşta yenilmiştir. Bu seferden alının tek sonuç, Tayk'ın kuzeyinde, Çoruh kıyısındaki İspir'e Kör Aşot'un torunu Şapuhk'un oğlu Aşot'u yerleştirmesidir.²⁴⁵

Bölgede hanedanın devamını sağlayan Gürgen ve Simbat olmuştur. Gürgen'in Şavşat'a yerleşmesinden memnun olmayan Kartli Kralı IV.Adarnese (881-923) Gürgen'e saldırıp öldürmüşlerdir. II.Gürgen'in ölümünden sonra oğlu Adarnaseeristavlareristavı olurken, diğer oğlu Aşot Şavşat bölgesine hâkim olmuş ve Tibet kalesini inşa ettirmiştir.²⁴⁶

976-1025 yıllarında tahtta olan Bizans imparatoru II.Basileios devrinde Doğu Roma yeniden güç kazanmıştır. Klarçeti'nin son temsilcisi Simbat'ın oğlu Bagrat ve Gürgen'in oğlu Demetre bu dönemde Basileios'un yanına gitmişlerdir. Ancak Bagrat'ın ölümünden sonra Kartli kralı olan oğlu Giorgi'ninTaik üzerinde hak iddia etmesi, II.Basileios'un daha önce Bagrat'a verdiği Artan, Göle, Javakheti ve Şavşat'ı geri almasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Giorgi II.Basileios'un birliklerini yenerek bir savaş başlatmıştır. II.Basileios 1021 senesinde çıktığı seferde on iki bölgeyi tahrip ederek, Artani'yehâkim olmuştur. Daha sonra Nigal yolu üzerinden Samtskhe'ye giderek Giorgi'yi takip etmiş, kış geldiğinde Trabzon'a çekilmiştir. 1022 yılında ikinci seferine başlayacağı sırada

²⁴³Brosset, *age*, s.205-225; Grousset, *age*, s.336.

²⁴⁴Brosset, *age*, s.226.

²⁴⁵M. Hanefi Palabıyıkage, s.535.

²⁴⁶Brosset, *age*, s.213-246; Grousset, *age*, s.328-337.

Giorgi'den gelen barış talebi üzerine görüşmeler başlamıştır. Ancak Giorgi diğer taraftan General Phokas'ın oğlu Tsarviz ve Xiphen ile Armenia Kralı YoannesSumbat, III. Aşot ve Vaspuragan Kralı Senekerim'in oğlu Davit ile ittifak kurmuştur. Bu ittifakın sonucunda kendisine Taik'liDavit'in mirası ve Khağdoyariç'e kadar olan Theodosiopolis bölgesine sahip olma sözü verilmiştir. Bu durumdan haberdar olan II.Basileios sefere çıkmıştır. II.Basileios Basean bölgesinde karargâh kurduktan sonra, Giorgi'den toprakları kendisine teslim edilmesi şartıyla barış yapılacağını belirtmiştir. Buna rağmen ittifak grubu bu şartı kabul etmemiştir. II.Basileios meydana gelen savaşta Gürcüleri mağlubiyete uğratmıştır. Bu yenilgi sonrası Gürcüler II.Basileios'un tekliflerini kabul ederek barış imzalamıştır. Anlaşma sonucunda, Basean, Taik, Javakheti, Artabi, Kola ve Şavşat arazileriyle 14 kale Bizans'a bırakılmıştır. Bundan sonraki süreçte Bizans-Arap mücadelelerinin yanında, Selçuklu Türklerinin gelmesiyle bölgede Türk etkisi görülmeye başlamış ve Alparslan'ın 1064 yılında Klarceti ve Javakheti'yi fethetmesiyle Artvin ve çevresinde kurulan Türk hâkimiyeti her anlamda büyük değişikliklere sebep olmuştur.²⁴⁷

²⁴⁷Grousset, *age*, s.536-545; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", s.2344-2347; Ostrogorsky, *age*, s.291-292; Köse, "Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", s.75.

2.SELÇUKLU HÂKİMİYETİNDE ARTVİN

2.1.Çağrı ve Tuğrul Bey Dönemi Artvin ve Çevresi

Oğuzların Kınık boyundan ortaya çıkan Selçukluların soyu Dukak Bey'e dayanmaktadır. Hâkimiyetleri altında bulundukları Oğuzlar ile aralarında çıkan itilaf sonucu Dukak'ın oğlu Selçuk Bey Cend şehrine sürgün edilmiştir. Burada İslamiyeti kabul ederek tarih sahnesine çıkmıştır. Daha sonra başa geçen Selçuk Bey'in torunları olan Çağrı ve Tuğrul Beyler Anadolu'ya ilk akınları başlatmıştır. Çağrı Bey 1016 yılında üç bin kişilik ordusuyla Bizans topraklarına doğru hareket etmiştir. Horasan'a geldiğinde Türkmenlerden yardım alıp askerlerini arttırarak yoluna devam etmiştir. Vaspuragan bölgesinde geldiğinde Ermenilere karşı saldırıda bulunarak yapılan mücadelede Çağrı Bey ve ordusu galip gelmiştir. Ardından Gürcülerin üzerine ilerleyerek Gürcü komutanı Liparit'in korkaklığından dolayı Nahcivan bölgesini de ele geçirmiştir.²⁴⁸ Bu seferlerden başarıyla dönen Çağrı Bey Bizans'a karşı hâkimiyet kurabileceğine tamamen inanmış oldu.²⁴⁹

Çağrı Bey'in bu seferlerde başarılı sonuç almasından Tuğrul Bey'de etkilenerak batıya doğru yönelmiştir. Bu seferlerde Ermeni ve Gürcü birliklerine gözdağı verilmiş ve Selçuklular bölgelerdeki siyasi-sosyal yapıları öğrenmiştir. Tuğrul ve Çağrı Beyler birleşerek Ceyhun Nehrinden Damgan şehrine gelip, burada İranlıları yenmişler ve Rey şehrini zapt etmişlerdir. Ardından Kazvin'e yönelmişlerdir ancak burayı ele geçirmeyip vergiye bağlamışlardır.²⁵⁰

Batıya doğru yapılan seferlerde Selçuklular Gazneli Devleti'nin bulunduğu Afganistan'a gelmişlerdir. Burada Gazneli Devleti ile 1035'te Nesa, 1038'de Serahs savaşı yapılmıştır. Bu savaşlarda kazanan taraf Selçuklular olmuştur. 1040 yılına gelindiğinde Selçuklular Dandanakan Savaşıyla Gaznelileri yenerek Büyük Selçuklu Devletini kurmuştur. Bu süreçte devletin başında olan Tuğrul Bey, devletin başkentini 1043'te Rey bölgesine taşımıştır. Ayrıca Tuğrul Bey'in yapılacak fetihleri

²⁴⁸ Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi c1: kuruluş devri*. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, 1979.

²⁴⁹ Mehmet Altay Köymen, *age*, Ankara: TTK Yayınları, 2004, s. 33; Güven, *agt*, s.46-47.

²⁵⁰ Sevinç Kartal, *agt* s.13-14.

teşkilatlandırmıştır. Bu fetihler Irak, Azerbaycan, Fars, Huzistan gibi batı bölgelerine doğru hedeflenmiştir.²⁵¹

Bizans imparatoru Konstantin Monomakhos doğu siyasetinden dolayı ordularını Ani ve Fuvin bölgesine göndermiştir. Buna karşılık Tuğrul Bey tarafından yapılan teşkilatlandırmanın ardından İbrahim Yınal ve Kutalmış ordularıyla birlikte 1048 yılında Basean bölgesine girmiştir. Selçuklular daha sonra Çoruh Nehri havzasına, Sper (İspir), Taik (Tao) ve Arşarunik kalelerine ve KhaldiaThemasına doğru gitmişlerdir. Karaz bölgesine doğru ilerlediklerinde burada büyük bir direnişle karşılaşmışlardır. Ancak dayanamayacaklarını anlayan Vaspuragan Valisi Araon (Harun) ve İberia Valisi Katakalon Bizans imparatorundan yardım talep etmişlerdir. Bunun üzerine imparator Şavşat, Ardanuç ve Meskheti bölgesini yönetenLiparit'e haber vermiştir. Liparit yardım amacıyla Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan bir ordu kurarak Hasankale yöresine karargâh kurmuştur.²⁵²

18 Eylül 1049 yılında yapılan savaşta Bizans ordusunu Katakalon, Aron ve Liparit yönetirken Selçuklu ordusunun komutası ise İbrahim Yınal ve Kutalmış'tan oluşmuştur. İki taraf arasındaki savaş büyük mücadeleyle geçmiştir. Ancak Liparit'in yardımcıları onu kışkandığından dolayı savaş meydanını terk etmiş ve Liparit'in esir düşmesini sağlamışlardır.²⁵³ İbrahim Yınal Liparit ve diğer esirlerle birlikte ganimetleri Tuğrul Bey'e götürmek için Rey'e gitmiştir.²⁵⁴ Tuğrul Bey Liparit ile yaptığı konuşma sonrası onu serbest bırakmıştır.²⁵⁵

Sonuç olarak Tuğrul Bey döneminde Selçuklular Trabzon'a kadar yayılmış ve Rumları sindirme hareketlerinde başarılı olunmuştur. Göktürk Kitabelerinde bulunan "*yoksul milleti zengin etme, açları doyurma, az olan halkı çoğaltma*" ilkesini devam ettirerek, İslam da yer alan gazâ politikasını uygulamaya da çalışmıştır.²⁵⁶ Bu amaçla 1054 yılında ordusunu kurarak Van Gölünün kuzeydoğusunda bulunan Bargiri bölgesini ve daha sonra da Erciş'i ele geçirmiştir. Ardından Malazgirt Kalesini ele geçirmeye çalışsa da başarılı olamamış ancak muhasara altına almıştır.²⁵⁷

²⁵¹ Kartal, *agt*, s.14.

²⁵² Sümer, *agm*, s.345.

²⁵³ Kartal, *agt*, s.16.

²⁵⁴ Turan, *age* s. 246.

²⁵⁵ İbnü'l-Esir, *age*, s.423; Kafesoğlu, *age*, s.32; Kartal, *agt*, s.17.

²⁵⁶ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.321.

²⁵⁷ Ömer, *age*, 2013, s.714; Güven, *agt*, s.50; Kartal, *agt*, s.18.

2.2.Alp Arslan ve Sultan Melikşah Döneminde Artvin ve Çevresine Yapılan

Fetihler

Tuğrul Bey'in 1063 yılında vefatının ardından bir oğlu olmadığı için Çağrı Bey'in oğlu Süleyman başa geçmiştir. Ancak Süleyman'ın hükümdarlığını tanımayan Alp Arslan taht kavgasına girilerek Selçuklu hükümdarı olmuştur. İlk olarak devlet düzeninin sağlayan Alp Arslan daha sonra amcası Tuğrul Bey'in yolundan giderek fetih politikalarına yönelmiştir. Anadolu sefelerine devam etmek için 1064 yılında oluşturduğu büyük bir orduyla harekete geçmiştir.²⁵⁸

Alp Arslan öncelikle Rey'den Azerbaycan'a doğru yol almıştır. İlk olarak Merend bölgesine gelmiş ve burada Türkmen beyleriyle karşılaşmıştır. Rum gazalarında önemli bir rol oynayan Türkmen Beyi Tuğ Tekin ile görüşerek onun tavsiyesiyle Anadolu üzerine sefere çıkma kararı almıştır. Bu seferlerde Tuğ Tekin Alp Arslan'a güzergâh konusunda yardımcı olacağını belirtmiştir. Sefere başladıklarında ilk olarak Nahçıvan bölgesine gelmişlerdir. Bu bölgeden yola devam etmeleri için Aras Nehri'ni geçmek amacıyla gemi yapımı için Hoy ve Selemas şehrinin halkına emirler vermiştir. Başta bu emre itaat etmeyen halk daha sonra Sultan'a biat etmiştir.²⁵⁹ Ordusunu iki kola ayıran Alp Arslan kendi liderliğinde bulunan orduyla Gürcistan tarafına, oğlu Melikşah ve veziri Nizâmü'l-Mülk'ün kumandasındaki ordu Bizans sınır bölgelerine doğru yol almıştır. Tuğ Tekin'in Gürcü şehirlerinde isyan ve azgınlığın bulunduğunu belirtmesi üzerine Alp Arslan Gürcü memleketlerini ele geçirmeye karar vererek Rum gazasını ertelemiştir. Bunun üzerine öncelikle Gürcü şehirlerinden biri olan Kangarni bölgesine gelmiştir. Burdan ilerleyerek Trialet bölgesine girmiş ve burayı harap etmiştir. Ardından Şavşat'a girerek Klarceti bölgesine geçmiştir. Daha sonra Alp Arslan Tao bölgesinden geçerek Panaskert'i ele geçirip Trialeti'ye geri dönmüştür. Bu sırada kaçmakta olan Gürcü Kralı IV.Bagrat ile karşılaşmıştır. IV.Bagrat Sultanla anlaşarak ona bağlılığını bildirmiş ve vergi vermeyi kabul etmiştir.²⁶⁰

Melikşah ve Nizamülmülk komutasındaki diğer ordu ise çok sayıda Rum'un bulunduğu kaleleri fethetmiştir. Ardından Nizamülmülk ve Melikşah Meryemnişin şehrine gelerek burayı kuşatmak için hazırlıklara başlamışlardır. Hazırlıkların tamamlanması

²⁵⁸Kafesoğlu, age, s. 26-27.

²⁵⁹Kırzioğlu, age, 1977, s.60.

²⁶⁰Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-KlarcetiBölgesinde Türk Hâkimiyeti", s. 715.

üzerine Meryemnişin halkı ile Selçuklular arasında uzun süren muharebeler yaşanmıştır. Türklerin surları aşmasından sonra Meryemnişin halkı direniş gösterememiş ve bu şehir Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir. Şehir halkından Müslümanlar sağ bırakılırken çoğu insan öldürüldü ve önemli miktarda ganimet elde edilmiştir.²⁶¹ Alp Arslan oğlu ve vezirinin bu başarılarını öğrenince çok memnun kalmıştır.

Çoruh boyları ve Artvin çevresine düzenlenen bu seferler sonrasında Selçuklu orduları birleşerek Ani şehrine ilerlemiştir. Bizans valisi Simbat'ın oğlu Bakarad ile Erzurum Dükü olan Bakuryan'ın oğlu Grigor'un sorumluluğunda olan bu kalenin ele geçirilmesi oldukça güç görünmüştür. Ancak yirmi beş gün süren muhasara sonucunda kalenin surları yıkılmış ve Selçuklular 16 Ağustos 1064 tarihinde bu kaleyi ele geçirmiştir. Stratejik ve dini açıdan büyük önem arz eden bu kalenin ele geçirilmesinin ardından burada bulunan kilise camiye çevrilerek Fethiyye adını almıştır. Sultan Alp Arslan ve Selçuklu beyleri Anadolu'daki ilk topraklarında Cuma Namazını burada kılmıştır. Kars Kralı Gagik'in Alp Arslan'a itaatini bildirmesi üzerine de Alp Arslan Kral'a hilat giydirip cizyeye bağlamıştır. Ayrıca Abbasi Halifesine gönderilen fetihnamede Ani Kalesi'nin ele geçirildiği bilgisi verilmiş ve bunun üzerine Abbasi Halifesi Alp Arslan'a "Ebu'lFeth" ünvanını vermiştir.²⁶²

Alp Arslan'ın bu başarılı seferleri sonrası gücünü tekrar kazanmak isteyen Kral Bagrat 1065 yılına gelindiğinde Berdea bölgesini yağmalayarak ve yıllık vergi ödemeyip Selçuklu hâkimiyeti altındaki Şeddadiler'e saldırarak Selçuklularla yapılan anlaşmayı bozmuştur. Bunun üzerine Selçuklular tekrar Gürcüler üzerine sefere çıkmaya karar vermişlerdir. 1068 yılında Alp Arslan ikinci kez Kafkas Seferine başlayarak Aphazia bölgesine girmiştir. Kral Bagrat onunla mücadele edemeyerek kuzeye doğru kaçmıştır. Bu zaman zarfında Alp Arslan Tiflis ve çevresini ele geçirmiştir. Böylece Gürcüler tekrar Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmişlerdir.²⁶³

Alp Arslan tarafından alınan bu bölgeler Fadlun'a teslim edilerek Selçuklulara bağlı bir uç beyliği kurulmuştur. Ancak Alp Arslan başkente dönmesinin ardından 1068 yılında Gürcü Kralı ve Gence emiri arasında savaş çıkmış ve Fadlun Kral Bagrat'a esir düşmüştür.

²⁶¹İbnü'l-Esîr, *age*, s.50; Ahmed b. Mahmud, *age*, s.60-61; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.154.

²⁶²İbnü'l-Esîr, *age*, s.51-52; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, s.68-70; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s.257.

²⁶³Ahmed b. Mahmud, *age*, s.55.

Alp Arslan'ın ölümünün ardından başa geçen Melikşah döneminde Bagrat vefat etmiş ve yerine altı yaşındaki oğlu II.Giorgi geçmiştir. Melikşah bunu fırsat bilerek Gürcüler üzerine ilk akınlarını başlatmıştır.²⁶⁴ Ayrıca II.Giorgi'nin başa geçmesiyle Liparit'in oğlu İvane isyan ederek Gag kalesini ele geçirmiş ve bu kaleyi Gence Emiri Fadlun'a satmıştır. Ardından Sultan Melikşah'a bağlılığını bildirmiştir. Bu zaman zarfında Tiflis'te ise halk bağımsızlık mücadelesine girmiştir. Selçuklulardan bu ayaklanmayı fırsat bilerek tekrar Kafkas bölgesine yönelmiştir. Samsvilde bölgesini ve Kartli'yi geçerek Kafkasya bölgesini Kafkas Fatihi Emir Savtegin'e bırakmıştır. Savtegin, Gence, Divin ve Dmanis emirlerinin askerleriyle birleşerek Giorgi'ye karşı harekete geçmiştir. Kral Giorgi de buna karşılık ordu oluşturmuş ve iki ordu savaşa girişmiştir. Paharzkhis bölgesinde yaşanan savaşı Savtegin ve ordusu kaybetmesinin üzerine Giorgi, Bizanslıların ele geçirdiği tüm kaleleri, Anakofya'yı, Klarceti, Şavşat, Javakheti ve Ardahan bölgelerini ele geçirmiştir. Böylece kısa süreliğine de olsa bu bölgelerde Gürcü hâkimiyeti başlamıştır.²⁶⁵

2.3.Gürcüler İle Müslümanlar Arasında Yaşanan Mücadeleler

Giorgi'nin bölgeleri ele geçirdiği haberi gelmesi üzerine Sultan Melikşah Gürcistan'a yol almıştır. Öncelikle Samsvilde ve Somkhetti bölgelerini ele geçirip Savtegin'e bırakmıştır. Daha sonra Savtegin, Giorgi üzerine sefere çıkmaya karar vermiştir. Bundan haberdar olan Giorgi de ordusunu hazırlayarak Phartzkhis bölgesinde savaşa girişmiştir. Bu savaştan başarılı sonuç alan Giorgi kendisine yardım etmek için gelen Bizans komutanı GrigorBakuryan ile görüşmek amacıyla Tao'da bulunan Bana Kalesi'ne geçmiştir. 1064 yılında Selçukluların Ani'yi fethetmesiyle bölgeyi kaybeden Bizanslılar, bu yardımlaşmayla tekrar Oltu, Erzurum ve Kars'ı ele geçirmiştir.²⁶⁶

Gürcü-Bizans birleşimi sonucu Kars ve Kür-Çoruh bölgelerinin ele geçirilmesi Melikşah'ın bölgeye ordu göndermesine sebep olmuştur. Selçuklu Emiri Ahmed'in komutasındaki bu ordu Ani, Gence ve Duvin bölgelerini ele geçirerek Posof (Povkov) ve Şavşat arasında yer alan Kuvel Kalesine gelmiştir ve burada II.Giorgi'nin ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Böylece Kür ve Çoruh boyları Selçuklu hâkimiyetine tamamen girmiştir.²⁶⁷

²⁶⁴Abdülkerim Özyayın, age, s. 55.

²⁶⁵Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", s.717.

²⁶⁶Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.356; Bedirhan, agm, s.187-188.

²⁶⁷Kırzioğlu, *Kars Tarih*, s.356; Berdzenişvili-Canaşia, age, s. 136.

Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu Devletinde taht mücadeleleri başlamıştır. Bu mücadelelerden sonucu devlet fetret devrine girmiştir. Ayrıca o dönemde Gürcü tahtına da 1089 yılında Kral David geçmiştir. Selçuklu devletindeki bu karışıklıkları fırsat bilen David Kıpçakları Kafkasya bölgesine davet etmiştir. Böylece Kıpçaklar Kafkasya bölgesine yavaş yavaş yerleşmişlerdir ve Kral David ile birleşerek soydaşları Selçuklulara karşı mücadele etmişlerdir.²⁶⁸

Bu mücadeleler Sultan Muhammed Tapar'ın döneminde de devam etmiştir. 1120-1121 yıllarında Tao-Klarceti bölgesi Selçukluların elinden alınmıştır. 1124 yılına gelindiğinde de Gürcüler Javakhet'i, Göle, Kornifor ve Pasinleri ele geçirmişlerdir. Ardından İspir ve Çoruh bölgesine giderek Türkmenleri yerlerinden etmiş ve Kıpçakları yerleştirmişlerdir. Kıpçakların bölgeye yerleşmesi günümüze kalıntıların ulaşmasında sağlamıştır.²⁶⁹

Kıpçakların yardımıyla ordusunu güçlendiren Kral David asker karşılığında Kıpçaklara Gürcistan'da yerleşim bölgeleri vermiştir. Bu yerleşimler bölgenin Kıpçakların Hristiyanlaştırılması ve Gürcüleştirilmesi açısından önemli bir etken olmuştur.²⁷⁰ Bu sırada Kral David Selçuklular ile yapılan Ertukhi Savaşı'nı kazanarak Kakheti ve Hereti'de kontrolü sağlamış ve Türklerin göçlerini engellemiştir.²⁷¹

Bu olayların ardından 10 bin civarında Türk askerinin oluşturduğu ordu Trialeti bölgesine geldiğinde, Kral David bulunduğu Naçarmagev'den ayrılıp Maslata bölgesine geçmiştir. Burada yapılan savaşta Türkler mağlup olmuş, Kral David ilerlemesine devam etmiştir. 1115 yılında Rosof bölgesini ele geçirerek Türkleri kışlıklarından uzaklaştırmıştır. Bölgeden ayrılan Türkler, Erzurum'um Olur, Tortum, Norman ile Artvin'in Yusufeli ilçesinin bulunduğu Tao bölgesine yerleşmiştir. Kral David ise ilerleyişini sürdürerek Çoruh vadisinden Klarceti'ye ulaşmış ve buradaki Türklere saldırmıştır. Büyük bir katliam sonrası Çoruh bölgesinden geri çekilmiştir.²⁷²

Kral David'in katliamlarından bıkan Tiflis Müslümanları Sultan Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'dan yardım istemişlerdir. Hem bu gelişmeler hem de Gürcülerin uyguladığı düşmanca politikalardan dolayı Selçuklular savaş kararı almıştır. Böylece Türkmen

²⁶⁸Brosset, *age*, s. 317.

²⁶⁹Brosset, *age*, s. 317-326; İbnü'l-Esîr, *age*, s. 616.

²⁷⁰Berdzenişvili, Canaşia, *agt*, s.142.

²⁷¹Subaşı, *age*, s. 719, Güven, *agt*, s.57.

²⁷²Brosset, *age*, s.317.

beylerinden İlgazi, Togan Arslan ve Melik Tuğrul Tiflis'e doğru yol almışlardır. Bu üç Türk beyi birleşerek Tiflis önlerinde harekete geçmeye karar vermiştir. Emir İlgazi Tiflis'e bir günlük mesafede bulunan Didgori yakınlarında karargâhını kurmuştur. Togan Arslan ise Duvin'den Melik Tuğrul da Gence taraflarından bölgeye hareket ederek Tiflis'e ulaşmak istemiştir. Ancak bu beyler karar verdikleri gibi birleşmeden İlgazi tek başına harekete geçmiştir. Bu sırada Gürcü ve Kıpçak ordusu Didgori vadisinde İlgazi'ye pusu kurmuştur ve İlgazi'ye saldırmıştır. Bu saldırının ardından Selçuklu ordusunun düzeni bozulmuştur ve birçok kişi ölürken 4000 kişi de esir düşmüştür. 18 Ağustos 1121 tarihinde yaşanan Didgori savaşında sonuç olarak Gürcüler başarılı olmuş ve Müslümanlar ağır bir yenilgiye uğramıştır.²⁷³ Bu savaşla birlikte Türklerin yenilmezliği anlayışı son bulmuş ve Selçukluların Güney Kafkasya'daki Türk hâkimiyeti sona ermiştir.²⁷⁴

Didgori Savaşından başarılı sonuç alan Gürcüler Tiflis üzerine giderek burayı ele geçirmiştir. Gürcüler böylece ilk kez ülkelerinin doğu ve batı kısmını birleştirerek Gürcistan adından bir devlet kurmuşlardır. 400 yıl boyunca Müslümanların elinde olan Tiflis'in kaybedilmesi hazmedilemeyince 1123'te Selçuklu Sultan'ı Şamakhi bölgesini zapt etmiştir. Ancak daha sonra ülkesinde çıkan iç karışıklıklardan dolayı bölgeyi terk etmiş, bu da Gürcülerin işine yaramıştır. Kral David Şamakhi'yi alıp birçok kale ve kentleri Türklerin elinden almıştır.²⁷⁵

Kral Davi'in ölümünden sonra tahta oğlu Dimitri geçmiştir. 1125-1154 yıllarını kapsayan bu dönemde Tao-Klarceti Gürcü halkıyla dolmuştur. Ayrıca bu dönemde Müslümanlar kaybettikleri toprakları ele geçirmek için birçok girişimde bulunmuşlardır. Kurdukları ordularla Ani'ye karşı saldırılar gerçekleştirmişlerdir. Bu saldırılar sonucu Dimitri Ani'yi Gürcü vasallığı altında Müslümanların iradesine bırakmıştır.²⁷⁶

Dimitri'nin ardından başa geçen III.Giorgi döneminde Türkmenlerle mücadeleler devam etmiştir. III.Giorgi 1161 yılında Ani'yi tekrar tamamen Gürcülerin iradesine geçirmiştir. Kentin yönetimi için Genel Kurmay Başkanı İvaneOrbelian'ı görevlendirmiştir. Ek olarak iyi askerler yerleştirerek bölgenin güvenliğini sağlamıştır.²⁷⁷ Bu dönemde Kıpçak-Gürcü ilişkisi bakıldığında önceki dönemlerde olduğu gibi askeri

²⁷³İbnü'l-Esîr, *age*, s.450.

²⁷⁴Subaşı,*age*, s.721.

²⁷⁵Brosset, *age*, s.324.

²⁷⁶Berdzenişvili-Canaşia, *age*, s.146; Brosset, *age*, s. 339.

²⁷⁷Tellioğlu, *age*, s.87.

anlamda etkiler görülmüştür. Kıpçaklar her savaşta Gürcülerin yanında olarak önemli galibiyetler sağlamışlardır. Ayrıca Kıpçak beyleri bulundukları mevkiele Gürcistan iç siyasetinde doğrudan ilgilenmişlerdir.²⁷⁸

III.Giorgi'nin oğlu olmadığı için ölümünün ardından tahta kızı Tamara geçmiştir. Tamara döneminde Kıpçaklar ikinci kez Gürcistan'a göç etmişlerdir. Bu yeni Kıpçak kitleleri sayesinde Tamara dönemi Gürcistan'ın "Altın Çağı" sayılmıştır.²⁷⁹ Tamara döneminde Latinler İstanbul'u işgal etmiştir. Bu işgal sırasında Gürcüler Paflagonya'yı işgal ederek Trabzon bölgesine Lazları yerleştirmiştir. Bizans hanedanından kişiler bölgeye gelerek Trabzon Rum Devleti kurmalarında etki sağlamıştır.²⁸⁰ Ayrıca bu dönemde hem sosyal-kültürel hem de iktisadi alanda gelişmeler yaşanmış ve yeni kent merkezleri oluşmuştur. Ancak genişleyen sınırlar sonucu tam anlamıyla hâkimiyet sağlanamamıştır. Bundan dolayı Türk akınları başlamıştır.²⁸¹

Tamara'dan sonra yerine oğlu IV.Giorgi Laşa geçmiştir. Bu dönemde Gürcülere bağlı unsurlar bağımsızlık için harekete geçmiştir. Öncelikle Gencililer vergi vermeyerek ayaklanmaya başlamıştır. Giorgi bu ayaklanmayı bastırsa da Moğol tehlikelerine karşı başarılı olamamıştır.²⁸²

2.4.Celeleddin Harezmsah Döneminde Artvin ve Çevresinde Yaşanan Gelişmeler

Celeleddin Harezmsah'tan Kafkasya'ya geldiğinde bölgenin en önemli gücü Gürcülerdi. Fakat Tamara'dan sonra yerine geçen oğlu Laşa bu gücü doğru kullanamamış ve Moğol istilalarına karşı ülkesini koruyamamıştır. Bu sırada Türkiye Selçukluları da Artvin, Şavşat, Yusufeli ve Sinop'u ele geçirmiş, Trabzon Rumlarını kendisine bağlamıştır.²⁸³

Celeleddin Harezmsah'ın bölgeye gelmesiyle dengeler değişmiştir. Ayrıca Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla daha güçlü hale gelerek Gürcülere karşı hareket etmeye başlamıştır. Bu sırada Moğolların Kıpçakların bulundukları bölgelere girmesi ve tahrip etmesi üzerine Kıpçaklar Gürcistan içlerine doğru girmek zorunda kalmışlardır. Kral

²⁷⁸Berdzenişvili, Canaşia, *age*, s. 146-148.

²⁷⁹Brosset, *age*, s. 388.

²⁸⁰ Tellioğlu, *age*,s. 111-112.

²⁸¹ Muhittin Gül, *age*, s.81.

²⁸²Brosset, *age*, s.426-427; Tellioğlu, *age*, s.109.

²⁸³ Özaydın, *age*, s.6; Brosset, *age*, s.426-429.

GiorgiLaşa'dan yerleşim yeri istemelerine rağmen bu istekleri reddedilmiştir. Ardından Şirvan Derbend'ine doğru yola çıkarak burada Emir Reşid'den toprak talep etmişlerse de kabul edilmeyince bölgeleri yağmalamaları sonucu Kilekün Dağı civarına yerleştirilmişlerdir.²⁸⁴

1225 yılına gelindiğinde Gürcüler ve Harezmşahlar arasında yaşanan muharebede Gürcüler yenilmiş ve Dovin bölgesi Harezmşahlar'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Celaleddin Tebriz'de yaşanan isyanı bastırdıktan sonra tekrar Gürcüler üzerine sefer düzenlemiştir. Bu sefere hazırlık olarak Gürcüler Kıpçak, Lezgi ve Alanlardan oluşan güçlü bir ordu hazırlamıştır. CelaleddinMengüberti savaşa karşı diplomatik görüşmeler yapsa da sonuç alamamış ve yaşanan çatışmada Gürcüleri yenilgiye uğratmıştır. Baylakan, Şemkur ve Arran bölgelerini ele geçiren Harzmşah, Tiflis'e doğru yol almıştır. Bundan haberdar olan Kraliçe Rusudan Tiflis'i Kıpçak beyi Memne ve Boço'ya bırakarak kaçmıştır. Tiflis önünde Gürcülerle karşı karşıya gelen Harezmşah 1226 yılında Tiflis'i de ele geçmiştir.²⁸⁵

Kraliçe RusudanHarezmşah'ın Isfahan'a dönüşünü fırsat bilerek tekrar harekete geçmiştir ve Tiflis'e ordu gönderip bölgeye zarar vermiştir. Bunun üzerine Harezmşah ordusuna Gürcistan'ın şehirlerinin fethetmeleri emrine vermiştir. Böylece Somkheti, Kambeçyan, Yorçayı kıyıları, Kartel, Trialet, Javakethi, Samtskhe, Tao, Karnipor ve Ani adlı bölgeler ele geçirilmiştir.²⁸⁶ Ardından Kraliçe Rusudan tekrar ordu göndererek harekete geçmiştir ancak ordusunda bulunan Kıpçakların saf değiştirmesiyle bu savaşında kazananı Harezmşahlar olmuştur.²⁸⁷

Bu yaşananların ardından Celaleddin Harezmşah, Moğol ve Gürcü tehlikesine karşı Alaadin Keykubad ile görüşerek ortak harekât kararı almıştır. Ancak Harezmşah'ın Anadolu'da bulunan Ahlat'a doğru harekete geçmesi Keykubad tarafından hoş karşılanmamış buda ortaklığın sonunu getirmiştir. Harezmşah'ın Ahlat'ı ele geçirmesi iki taraf arasında savaşa sebep olmuştur. 1230 yılında Yassıçemen'de yaşanan savaşta Harezmşah mağlup olmuştur.²⁸⁸

²⁸⁴Turan, *age*, s.39; Güven, *agt*, s.66

²⁸⁵Aydın Taneri, *age*, 1993, s.249; Tellioğlu, *age*, s. 114; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve ÇorukBoyları'nda Kıpçaklar*, s. 144-145; Güven, *agt*, s.67.

²⁸⁶Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve ÇorukBoyları'nda Kıpçaklar*, s. 145-146.

²⁸⁷Aydın Usta, *age*, s.902.

²⁸⁸Turan, *age*, s.295.

Bu savaş sonrası Alaadin Keykubad, Selçuklu sınırlarını Tiflis'e kadar uzatmıştır. Ordusu Çoruh boylarına doğru akınlar yaptığında Tao bölgesinde bulunan 40'a yakın kaleyi ele geçirmiştir. Bu toprak kayıpları sonucu Kraliçe Rusudan barış görüşmeleri için elçi göndermiş ve bu görüşmelerin sonucu olarak kızı Tamar'ın Selçuklu şehzadesi Gıyaseddin Keyhüsrev ile evlenmesine karar verilmiştir.²⁸⁹

Harezmşahların gücünün kırılmasıyla birlikte Selçuklular, sınırlarını Anadolu'ya dayamış Moğollarla komşu olmuştur. Moğollar 1222 yılından itibaren Gürcülere karşı harekete geçmiş ve sınırlarını daha ileri taşımak amacıyla birçok harekâta girişmişlerdir. Gürcülerin Moğolları yenebilecek kadar gücü bulunmadığından Moğollar Gence, Şemkür, Gardabani, Lori, Dmanis, Samsvilde, Tiflis ve Ani'yi ele geçirmişlerdir. Ardından ilerleyişine devam eden Moğollar Bancu Noyan komutasındaki ordusuyla Kür-Çoruh boylarını işgal ederek İmheret/Abhaz ülkesini haraca bağlamıştır.²⁹⁰

1241 yılına gelindiğinde Moğollar Erzincan ve Erzurum'u da ele geçirmiş Selçuklu ordusu ise herhangi bir direnişte bulunmamıştır. Ardından Selçuklular Moğollara karşı harekete geçmiş yapılan Köseadağ Savaşı'nda ağır kayıplar vererek yenilmiştir. Bu savaşın ardından Selçuklular Sivas ve Kayseri'yi de yağmalamışlardır ve Büyük Selçuklu Devleti Moğolların Büyük Selçuklu Devleti Moğolların hâkimiyetini kabul etmiştir.²⁹¹

2.5.Selçuklu Devletinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Olan Dönemde Artvin ve Çevresi

Moğolların Anadolu'ya girmesinden itibaren Türkiye Moğol emirleri ve vezirleri tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Gürcistan ise Moğol baskısından dolayı siyasi ve idari yönden zayıflamıştır. Kraliçe Rusudan'dan sonra oğlu Narin David Kartli'yi, GiorgiLaşa'nın oğlu Ulu David ise İmereti bölgesine yönetmiştir. İkili yönetim devam ederken 1247 yılında Moğollardan kaçan Türkmenler başbuğ Karahan komutasında Aras Vadisi, Erzurum, Şavşat, Artvin ve Trabzon civarına yerleşmiştir. Türkmenlerin bu bölgeye yerleşmesi tehlike haline gelmiştir.²⁹² Bu talebi geri çevirmeyen Korkora, AvnisVake adlı bölgede Türkmenleri yenerek onlardan aldığı Oltu ve Buğata-Kur

²⁸⁹İbni Bibi, *age*, s. 421.

²⁹⁰Berdzenişvili, Canaşıa, *age*, s. 165-167; Güven, *agt*, s.70.

²⁹¹Tellioğlu, *age*, s.64-72; Tellioğlu, "Moğol Hâkimiyeti Devrinde Doğu Karadeniz Bölgesi", s.21.

²⁹² Güven, *agt*, s.72.

bölgelerini oğlu Sargis'e teslim etmiştir. Sargis Hülâgü döneminde gösterdiği başarılar sonucu Ahıska ve Ardahan bölgesinin kumandanı olmuştur.²⁹³

1260 yılına gelindiğinde Ulu David Moğollara karşı harekete geçmiş ve Sargis'in desteğini alarak isyan etmiştir ancak başarılı olamamıştır.²⁹⁴ Daha sonra Hülâgu ile Berke Han arasında yapılan savaşlarda Sargis ve David Moğolların yanında olmuştur. Hülâgu Han başarılarından dolayı David'e hediyelere vermiş Sargis'eise Erzurum bölgesini vermiştir. Ancak David bu durumdan hoşlanmamış ve ikisinin arası açılmıştır.²⁹⁵

Hülâgu'nün ardından İlhanlı Devleti'nin başına Abaka geçmiştir. Abaka ile Berke Han'ın arası bozulduğundan yapılan savaşta Berke Han ölmüş ve onun yerine de Mengü Timur geçmiştir.²⁹⁶

1246 yılında Sargis Tiflis'e gelmiştir. Ancak burada Kral David tarafından zindana atılmıştır. Onu zindandan kurtaran Abaka Han emriyle Atabay Noyan olmuştur. Bu olay üzerine Sargis, artık Kral David ile anlaşamayacağını belirtmesi üzerine bağımsızlık istemiştir. Bunun üzerine Samstkshe (Ahıska) bölgesi Gürcistan'dan ayrılmış ve İlhanlılara bağlanmıştır. Böylece İlhanlıların Kafkas Bölgesinde önemli bir müttefiki olmuştur.²⁹⁷

1297 yılına gelindiğinde Trabzon Rum Devleti'nin başına II.Alexis geçmiştir. I.Beka askeri destek sağlamıştır ve bu sayede Rum Devleti Bizans'ın etkisinden çıkmıştır. I.Beka'nın desteğine karşılık olarak Alexis, Ardeşen-Batum arasında, Furtuna Deresi-Çoruh Nehri boylarıyla, Artvin, Şavşat, Borçka, Ardanoç, Yusufeli ve Torul'a kadar olan bölgeyi vermiştir. Böylece I.Beka döneminde ülke toprakları Tarsis'ten İspir'e kadar genişlemiştir. Hâkim olduğu bölgelerin içinde Samstkhe (Azgur-Ahıska-Posof), Acara, Şavşat, Klarceti, Nigal Vadisi, Çanet, Tao, Ardahan, Göle, Karnipor ve Kars'ın büyük bir kesimi, Ardanoç ve Klarceti Manastırı bulunmaktadır.²⁹⁸

Türkmenler 1301 yılında Azat Musa liderliğinde Gürcistan'a ilerlemişlerdir. Yolda Nigal Vadisi ve Mudgzul'u yağmalamışlardır. Bu durumu öğrenen Beka Vaşlovan bölgesine geldiğinde Türkmenlerin çoğunu öldürmüştür. Ancak Azat Musa durmadan harekâtına devam etmiş ve ordusunu Tao bölgesine göndermiştir. Buna karşılık Beka

²⁹³Kırzioğlu, *age*, s.148-149; Güven, *agt*, s.72.

²⁹⁴Subaşı, *age*, s. 177.

²⁹⁵Subaşı, *age*, s.178-179.

²⁹⁶Yuvalı, *age* s. 138.

²⁹⁷Subaşı, *age*, s. 180.

²⁹⁸Subaşı, *age*, s.151; Güven, *agt*, s.76.

ordusunu ikiye bölerek İspir ve Baberd bölgelerini ele geçirmiştir. Beka'nın başarısı karşılığında İlhanlı hükümdarı Gazan Han, Kars ve çevresini Beka'ya vermiştir.²⁹⁹

I.Beka 1038 yılında hayatını kaybetmiştir. Ölümünün ardından Atabeglik üç oğlu arasında paylaşılmıştır. Bu dönemden itibaren 300 yıla yakın varlığını sürdüren Atabeglik Anadolu'nun en uzun ömürlü Türk beyliklerinden biri olmuştur.³⁰⁰

İlhanlı ve Osmanlı dönemi arasındaki süreçte Gürcistan ve çevresi Timur, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunluların hâkimiyeti altına girmiştir. Emir Timur büyük bir imparatorluk kurmak amacıyla birçok sefer düzenlemiştir. 1386-1388 yıllarında Sürmeli ve Kars kalelerini zapt ederek Tiflis'e doğru ilerlemiştir. Bu savaş Gürcüler ağır kayıp vermesine ve Kral Bagrat'ın esir olmasına sebep olmuştur. Timur gaza amacıyla hareket ettiğinden Bagrat'a Müslümanlık teklifi sunmuş ve bu teklif Bagrat tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca bölge vermek şartıyla Bagrat serbest bırakılmıştır. Timur 1394 yılında da Tiflis üzerinden Kars'a ilerlemiş ve Ahıska'ya ordu göndermiştir. Burası da ele geçirilerek Atabeglik Timur'un buyruğu altına girmiştir.³⁰¹

Gürcülerin her seferde isyan etmesinden dolayı Timur Gürcistan'ı ele geçirmeye karar vermiştir. Bu amaçla 1401 yılında Kafkasya'ya gelerek Kral Giorgi'den haraç istemiştir. Giorgi isyanlardan pişmanlık duyduğunu belirterek af dilemiştir. Timur affetmesinin karşılığı olarak Müslümanlara iyi davranılması şartını koymuştur. Böylece SamtskeAtabegiİlvane'nin ülkesi Müslümanlığı kabul etmiştir.³⁰²

Moğollardan sonra Anadolu'da, Gürcistan'da ve İran'da Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenler hüküm sürmeye başlamıştır. Kara-Koyunlu Devletinin hükümdarları olan Kara Yusuf, Mirza İskender ve Cihanşah Gürcistan'a girerek burada bazı bölgeleri ele geçirmiştir. Cihanşah, 1444 yılında yaptığı seferinde Bagratlı Kral IV. Vaktang ile Atabeglerden Ahıska bölgesini ve Samtskhe civarını almıştır.³⁰³

Ak-Koyunlular döneminde ise Uzun Hasan Bey Gürcistan ve Atabeg ülkesine beş sefer yapmıştır. 1458 yılında yapılan ilk seferde Nikhakh Kalesi ele geçirilerek AtabegKorkore haraca bağlanmıştır. Ardından Gürcü ordusunu da yenerek Tiflis ve

²⁹⁹Fahrettin Kırzioğlu, age, 2008, s. 45; Subaşı, age, s.159; Berdzenişvili, Canaşa, age, s.190.

³⁰⁰Kırzioğlu,age, s. 45; Subaşı, age, s. 170; Güven, agt, s.77.

³⁰¹Paydaş, age, s.45.

³⁰² Güven, agt, s.77-78.

³⁰³Kazım Paydaş, age, s.181-182; Kırzioğlu, age, s. 46.

Mukharan'ı yağmalamıştır. 1463 yılına gelindiğinde ise ikinci kez sefere çıkmıştır. Bu seferin asıl sebebi Gürcü Kralının yaptığı baskıya karşılık Atabeg II. Korkore'nin yardım istemesidir. Yardım amaçlı Uzun Hasan Bey, Temûr ve Gilek Derviş'in liderliğinde oluşturulan ordu Borçalı ve Kartel bölgelerine zarar vermiştir.³⁰⁴ Osmanlı Devlet ile yaşanan anlaşmazlıklardan kısa bir süre sonra tekrar sefere çıkmıştır ve birçok bölgeyi fethetmiştir.³⁰⁵

Uzun Hasan'dan sonra başa geçen oğlu Sultan Yakup 1485 yılında Ahıska ve Azgur bölgesini ele geçirerek Atabeg idaresini yeniden tesis etmiştir. Ancak onun ölümünden sonra çıkan iç karışıklıklardan dolayı bu bölgelere başka bir sefer yapılmamıştır.³⁰⁶

Sonuç olarak Artvin ve civarı Selçuklu, Timur, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenlerin birçok akınına maruz kalan bir bölge olmuştur. Bu dönemin sonunda Osmanlı akınlarına uğrayacak olan bölgede yeni milletler, siyasi yönetim şekilleri görülecektir.

³⁰⁴Kırzioğlu, age, s.46. Paydaş, age, s.185.

³⁰⁵Kırzioğlu, age, s.188.

³⁰⁶Paydaş, age, s. 190- 192.

IV.BÖLÜM

1.OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE ARTVIN

1.1.Artvin'in Osmanlı Hâkimiyetine Geçiş

Artvin ve çevresi Osmanlı hâkimiyetine kadar Timur, Karakoyunlular ve Akkoyunluların idaresinde kalmıştır. Daha sonra bu devletlerin yıkılmasıyla Azerbaycan Emiri Elvend Bey'in emrine girmiştir. Safevi hükümdarı Şah İsmail'in Elvend Bey'i yenmesi üzerine bütün Akkoyunlu ülesiile birlikte Artvin Safevilerin eline geçmiştir.³⁰⁷

Bu sırada Osmanlı Devleti büyümekte olup, Karadeniz'e doğru fetihlere başlamıştır. Öncelikle Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında Trabzon Pontus Rum Krallığı'na son verdikten sonra Torul (Khaldia), Madzakhel/Maçakhel bölgesini ele geçirmiştir. Böylece Osmanlı Devleti ilk kez Çoruh sınırlarına gelmiştir.³⁰⁸

Yavuz Selim şehzadeliği döneminde Gürcistan'a seferler yapmıştır. Gaza amacıyla çıktığı bu yolda Akkoyunlu Sultanı Yakup ve gönüllüleri yanına almıştır.³⁰⁹ Atabeg ve İmeret (Açıkbaş) bölgelerini ele geçirmiştir. Yavuz Selim'in Artvin ve çevresine yaptığı bu seferler sırasında Ardanuç Atabeyi Mirza Çabuk Bey Yavuz Selim'e bağlılığını bildirerek seferler sırasında yardımları olmuştur. Gönnye, Batum ve Acar bölgeleri böylelikle ele geçirilmiştir. Kutayis üzerine yapılan akınlarda III.Bagrat'ı itaat ettirerek Ardanuç ve Artvin'in bazı bölgeleri Osmanlı Devleti'ne geçmiştir.³¹⁰ Onun ölümünden sonra başa geçen IV. Korkore Ahıska'yı merkez yapmıştır. Korkore yeğeni Manuçahr ile yaşadığı sorunlardan sorunlardan dolayı Şah İsmail'e sığınmış ve onun desteğiyle Manuçahr'dan kurtulmuştur. Bu olay sonrası Atabeyliğin Osmanlı ile ilişkileri zayıflamıştır.³¹¹

Bundan sonraki süreçte Şah Tahmasb Gürcülere ve Atabeg yurduna akınlara başlamıştır. Atabeg Keyhüsrev bu saldırılara dayanamayarak Şah Tahmasb'ın hâkimiyetini kabul etmiştir. Kanuni çıktığı İran seferinde Keyhüsrev'in Osmanlı'ya karşı Tahmasb'ınyanında olduğunu görünce bölgenin tekrar ele geçirilmesi için Kara Ahmet Paşa'yı görevlendirmiştir. Bu bölgeler Livane Sancağı adıyla Osmanlı'ya katılmıştır.³¹²

³⁰⁷Özaydın, *age*, s.7; Paydaş, *age*, s.188.

³⁰⁸Kırzioğlu, *age*, s. 5-43.

³⁰⁹Kırzioğlu, *age*, s. 83.

³¹⁰Artvin İl Yıllığı, s. 28; Mehmet Özaydın, *age*, s.7; Güven, *agt*, s.82.

³¹¹Kırzioğlu, *age*, s.47; Mehmet Özaydın, *age*, s.7; Güven, *agt*, s.82.

³¹²Mehmet Özaydın, *age*, s.7.

İki yıl boyunca II.Keyhüsrev'in elinde kalan Ardanuç bölgesi ise İskender Paşa'nın fethetmesiyle ele geçirilmiştir. Buradan bulunan bir camiye onartmış ve bölgenin İslamlaşmasını sağlamıştır. Ardından Çıldır sınırına kadar Ardahan fethedilerek bu bölgeler Erzurum'a bağlanmıştır.³¹³

1555 yılında 41 yıldır devam eden Osmanlı-İran Savaşı sona ermiştir. Yapılan Amasya Barışı'na göre Ardanuç ve Ardahan bölgeleri Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. Ayrıca Samstskhe bölgesi Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve Şavşat Beyi Müslüman olmuştur. Böylece birçok Gürcü de Müslümanlığı seçmiştir.³¹⁴

III.Murad döneminde bölgede önemli gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle 1578 yılında İran ile savaşa karar verilmiştir ve Lala Mustafa Paşa Erzurum'a gelmiştir. Lala Mustafa Paşa'nın ordusu Ardahan'a ulaşmış ve buradan doğuya doğru hareket etmiştir. Gürcü sınırına girdiklerinde Vale (Vali) Kalesi, Akçakale (Rabat Kalesi), Mgeltsihe (Kurtkale), Kacistsihe (Çıldır Kalesi) ele geçirilmiştir. Bu bölgelerden Osmanlı ordusu galibiyetle dönmüştür.³¹⁵

Bu gelişmelerden ve fetihlerden sonra Gürcistan yolu Osmanlılara açılmıştır. Gürcüler Osmanlı'dan korktukları için her ihtimale karşı önemlerini almışlardır.³¹⁶ Çıldır zaferinden sonra Osmanlı'nın yeni hedefi Tiflis olmuştur. 24 Ağustos 1578 tarihinden Trialeti üzerinden Tiflis'e ulaşılmış, 26 Ağustos'ta tamamen ele geçirilmiştir. Bölge Kastamonu sancak beyi Mehmed Bey'e bırakılmıştır. Yıllar boyunca bu bölgede Osmanlı-Safevi mücadelesi sürmüştür. 1800lü yıllarda ise Kafkasların büyük gücü olan Rusya ile Osmanlılar arasında uzun süren savaşlar yaşanmıştır. XIX.yüzyıldan beri Osmanlı'nın elinde bulunan Artvin ve çevresi artık Rus işgali altına girmiştir. 1828-1829 yıllarında yaşanan savaş sonucu imzalanan Edirne Antlaşmasıyla Çıldır eyaletinin merkezi olan Ahıska Ruslar'ın eline geçmiştir. Ardından merkezi Oltu olan yeni Çıldır Sancağına Ardanuç, Artvin, Şavşat ve Yusufeli bağlanmıştır. Arhavi, Hopa, Borçka ise Batum sancağına bağlanmıştır.³¹⁷

³¹³Mehmet Özeydin, *age*, s.7.

³¹⁴Gümü, *agt*, s.143; Mehmet Özeydin, *age*, s.7; Güven, *agt*, s.83.

³¹⁵Gümü, "XVI. Osmanlı-Gürcistan ilişkileri", s.161-165; Berdzenişvili, Canaşa, *age*, s.230.

³¹⁶Özeydin, *age*, s.7; Güven, *agt*, s.86.

³¹⁷Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 130; Özeydin, *age*, s.7-8; Güven, *agt*, s.88

1.2.Osmanlı-Rus Savaşları Sırasında Artvin'in Durumu

Osmanlı Devleti'nin Artvin'de hâkimiyeti yaklaşık 250 yıl kadar sürmüştür. Ancak 1828 yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşıyla bölgenin tarihini etkileyecek gelişmeler yaşanmıştır. Rusya'nın amacı Türkleri Balkanlar'dan atmak ve Kafkasya'da kendi düzenini sağlamak olmuştur.³¹⁸ Bu amaçla ilk savaşa 1828 yılında başlamıştır. Poti kalesi Batum limanı ve Artvin'in de dâhil olduğu Ahıska bölgesinin güvenliği açısından çok önemliydi. Bu yüzden Ruslar başlangıçta Poti olmak üzere, Çürüksu, Ahıska, Azgur, Ahılkelek, Hertvis (Hirtis), Kars, Kağızman ve Doğubeyazıt gibi bölgelere karşı harekete geçmiştir. Poti ve Ahıska'da yaşanan mücadeleler sırasında Kars ve Erzurum'da Rusların eline geçmiştir. Böylece Batum ve Ahıska yolu Ruslara açılmıştır. Rusların bölgeleri ele geçirmesi sonucu Osmanlı Devleti anlaşma yapmak durumunda kalmıştır. Bundan dolayı 14 Eylül 1829'da Artvin'in kaderini etkileyecek Edirne Muahedesi imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Ahıska Ruslara verilmiştir ve böylece Artvin'in bağlı olduğu, merkezi Ahıska olan Çıldır Eyaleti'nin teşkilatı bozulmuştur. Bundan sonra Artvin, 1878-1879 Osmanlı-Rus savaşına kadar Trabzon eyaletinin Batum Sancağına bağlı olan Livane kazasının merkezi olmuştur.³¹⁹

1854-1855 yılları arasında gerçekleşen ve Kırım Harbi olarak da bilinen Osmanlı-Rus savaşında ise Ruslar, tekrar Osmanlı bölgelerine saldırmaya başlamıştır. Bu sefer Batum civarında bulunan Şevketil kalesine saldırarak Kars'ı ele geçirmeye çalışan Ruslar, Lazların reisi Ali bey liderliğinde Livaneli gönüllüler ve düzenli ordunun direnişi karşısında başarılı olamamıştır.³²⁰

Kırım Harbi sonrasında Rusya ve Osmanlı arasındaki mücadele devam etmiştir. 1877-1878 yılları arasını kapsayan Osmanlı-Rus savaşında asıl sebep Balkanlarda yaşanan olaylardı. 93 Harbi adındaki bu savaşta cepheler Balkan ve Kafkasya olarak ayrılmıştır. Artvin'i ilgilendiren kısım ise Rusların Kafkas cephesinde giriştiği harekâtlar olmuştur. Rusların bu cephedeki amacı Kars ve Erzurum kalelerini tamamen ele geçirerek Trabzon dâhilinde Karadeniz'e hâkim olmaktır. Osmanlı ise Rusları Kafkaslardan kovmak istemiştir. Böylece iki ordunun güçleri harekete geçmiştir. Ruslar Çengel Dağlarını aşarak

³¹⁸AleksandrBorisoviçŞirokorad, *Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s.339.

³¹⁹Harun Yeni, "Eski çağlardan 93 Harbi'ne Artvin", s.48-49; Mustafa Adil Özer, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Yay. Haz. Sedat Bahadır, Yusufeli Belediyesi Yayınları, Samsun 2017, s.14; Özeydin, *age*, s.8-16; Tuncel, "Artvin", s.420; Özdemir, *Artvin Tarihi*, s. 130.

³²⁰Yeni, "Eski çağlardan 93 Harbi'ne Artvin",s.49; Özeydin, *age*, s.8-16; Tuncel, "Artvin", s.420.

Doğubeyazıt'ı ele geçirmiştir. Daha sonra da Ardahan'a girerek bu bölgeyi işgal etmiştir. Ardahan'ın işgali Çoruh Nehri boyunca Batum'a giden Artvin yolunu açmıştır. Bu durum Artvin halkını ayaklandırmıştır ve Artvin'in savunulması için Gazi Ahmet Muhtar Paşa Artvin (Livana) Sancakbeyi Dede Bey'i Artvin, Şavşat ve Ardanuç'ta Asakiri Muavene isimli gönüllü kuvvetleri toplayarak Batum-Ardahan yolunu kapatması için görevlendirmiştir. Kars'a yönelen Rus orduları bu kuvvetlerin Zivin'deki direnişleri karşısında başarılı olamamış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra takviye kuvvetlerle Aziziye baskını düzenleyen Rus ordusu, Kars'ı ele geçirerek Erzurum ve Batum'a yönelmiştir. Rus ordusunun taaruzları sonucu Türkler Artvin'e doğru geri çekilmiş ve Erzurum Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Ruslar Batum'a yöneldiği sırada Edirne Mütarekesi imzalanmıştır. Ancak mütareke imzalanmasına rağmen Ruslar durmamış ve Yeşilköy'e kadar ilerlemişlerdir. Osmanlı Devleti'ni zorlayan bu şartlar karşısında Ayastefanos Barış Antlaşması imzalanmıştır. Ancak bu antlaşma şartları Avrupa Devletleri tarafından onaylanmayınca Berlin'de uluslararası bir konferansta Berlin Antlaşması imzalanmıştır. 13 Temmuz 1878 yılında imzalanan bu antlaşma maddelerine göre Evliye-i Selase olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmıştır. Böylece Batum eyaleti içinde bulunan Artvin, Ardanuç, Borçka, Şavşat ve Kemalpaşa'da I.Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Rus idaresi altında kalmıştır.³²¹

³²¹Yetişgin- Özdamar, agm, s.16-22;Yeni, "Eski çağlardan 93 Harbi'ne Artvin", s.49; Özeydin, age, s.21-30

1.3.1.Dünya Savaşı'nda Artvin

1914-1918 yılları arasını kapsayan bu savaş Avusturya Macaristan Veliahdı Arşidük Ferdinand'ın Saraybosna'da bir Sırp genci tarafından öldürülmesiyle savaş tam anlamıyla başlamıştır. Osmanlı Devleti ise Rusya'nın Odesa ve Sivastopol limanlarını bombalayarak savaşa fiilen girmiştir. Böylece Kafkas Cephesinde Ruslarla mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadelelerde Artvin, Kafkas Cephesi'nin kuzey sınırları içinde yer alırken, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında önemli bir köprü görevi görmüştür. Savaş başladığı sıralarda Artvin'deki Türk kuvvetler İsmail Hakkı Bey'in başında olduğu Melo (Saribudak) taburuyla, İşhan, Hod, Sarıgül, Hopa ve Arhavi'de bulunan taburlardan oluşuyordu. Ayrıca bölgede teşkilat-ı mahsusa altında gönüllüler birleşerek Ruslara karşı mücadele etmiştir. Bu birliklerin başında bulunan Yakup Cemil Bey, Yusuf Rıza Bey, Bahaeddin Şakir Bey, Filibeli Hilmi, Kadir Ağa ve Kara Kemal bölgenin savunulması için Ruslara karşı büyük bir direniş göstermiştir.³²²

Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasındaki ilk mücadele Salalet Mezrası'nda Türk kuvvetlerin Ruslar'a karşı taarruzuyla başlamıştır. 22 Kasım 1914 tarihinde Kara Yüzbaşı adıyla bilinen İsmail Hakkı Bey liderliğindeki Melo Sınır Tavorukuvvetleri, Rusları bozguna uğratarak Artvin'i ele geçirmeyi başarmıştır. Ardından 23 Kasım'da Murgul ve Borçka, 1 Aralık'ta Ardanuç ve Şavşat'ta Rus işgalinden kurtarılmıştır.³²³

Bu hâkimiyet 1915 yılı Mart ayında Rusların işgali sonucu sona ermiştir. Borçka Rusların ağır baskıları sonucu düşünce Artvin gönüllüleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. Arhavi Potoçur Deresi'ne kadar çekilen bu birlikler Rusların ilerleyişini durduramamış ve Artvin 27 Mart'ta tekrar Rusların eline geçmiştir. Bu tarihten sonra Artvin halkı için zor günler başlamıştır. Halkın bir kısmı Anadolu'ya göç ederken, diğer kısmı da topraklarını korumak için direnişe geçmiştir. Bu süreç devam ederken Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilali ile Bolşevikler, Çarlık Rusya'nın hâkimiyetine son vermiş ve Bolşevik rejimini başlatmıştır. İlk iş olarak Çarlık hükümetinin gizli antlaşmalarını ortaya çıkararak diğer ülkelerle barış görüşmeleri yapmaya başlamıştır. Bunun ardından yapılan görüşmelerde bir mütareke yapılmasına karar verilmiştir. Böylece 18 Aralık 1917 yılında Erzincan

³²²Safi, age,s.76-77; Nurhan Aydın, Zafer Işık, "Artvin'in Anavatana Katılmasının Bölgedeki Yansımaları", *Artvin Tarihi Araştırmaları 3*, (ed.Nuri Yavuz), Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021, s.70; Tuncel, "Artvin", s.420; Özder, age,s.114.

³²³ Safi, age, s.80-81;Özder, age, s.117; Tuncel, "Artvin", s.420; Aydın-Işık, agm, s.70-71.

Mütarekesi imzalamıştır. Bunun sonucu olarak Rus ordusu 1918 yılında Artvin ve Şavşat'tan çekilmiştir.³²⁴

Rus ordusunun çekilmesi üzerine Türk birlikleri Ermenilerle çatışmaya girmiştir. Erzincan ve Erzurum civarında Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa bulunurken, Bayburt ve Trabzon cephesini İkinci Kafkas Kolordusunu Yakup Şevket Paşa kumanda etmiştir. 13 Şubat'ta Erzincan, 22 Şubat'ta Mamahatun, 25 Şubat'ta Aşkale, 26 Şubat'ta Yeniköy'e girilmiştir. Ardından 11 Mart'ta Erzurum'a doğru taarruz başlamış ve Ermeni kuvvetleri Erzurum'a çekilmiştir. 12 Mart 1918 tarihinde de Türk ordusu Erzurum'a tamamen hâkim olmayı başarmıştır. Böylece Erzurum başta olmak üzere Hasankale, Narman ve Kötek 93 harbinden sonra tekrar vatan topraklarına dahil edilmiştir. Artvin, Hopa, Borçka, Ardanoç, Ardahan ve Posof ise 14 Mart-4 Nisan tarihleri arasında tekrar ele geçirilmiştir. Uzun süredir Rusların Ermenilerin hâkimiyetinde olan bu bölgeler nihayet kurtarılmıştır.³²⁵

Bu başarılarından sonra sıra Sarıkamış ve Kars'ın kurtarılmasına gelmiştir. Bölgenin arazi şartları ve kötü hava koşullarına rağmen 4 Nisan'da Türk ordusu Handere'yi ele geçirerek Ermenilerin geri çekilmesini sağlamıştır. Ardından Sarıkamış'a giren Kazım Karabekir Kars Kalesini ele geçirmek için harekete geçmiştir. 8 Nisan tarihinde Kağızman'a hâkim olunmuş ancak Ermeniler 400'e yakın Türk askerinin şehit ederek kaçmıştır. Daha sonra yapılan şiddetli çarpışmalarla Ermeniler mağlup edilerek, mevzilerden atılmıştır. Böylece Ayastefanos Antlaşmasıyla başlayan ve Brest-Litovsk Antlaşmasına kadar süren esaret sona ermiştir.³²⁶

Erzincan Mütarekesinden kısa bir süre sonra Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Rusya, Kars, Ardahan ve Batum'u halk oylamasına sunarak geri vermeyi kabul etmiştir. Yapılan bu oylama Osmanlı lehine sonuçlanmış ve halkın %99'u anavatana bağlanmayı kabul etmiştir. Böylece 14 Eylül 1918 tarihinde yapılan bir kararname ile Batum vilayeti oluşturulmuştur.³²⁷ Ancak bu kurtuluş 7 ay

³²⁴Safi, "I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", s.82-83; Aydın-Işık, agm, s.70-71; Özaydın, age, s.90-91.

³²⁵Özaydın, age, s.92; Aydın-Işık, agm, s.72-73.

³²⁶ Kazım Karabekir, *Birinci Dünya Harbini Nasıl İdare Ettik? Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2000, s.131; Aydın-Işık, agm, s.72-73.

³²⁷Safi, age, s.82-83; Özaydın, age, s.90-91.

sürmüş ve imzalanan Mondros Mütarekesi ile Artvin ve çevresi tekrar işgallere açık hale gelmiştir.³²⁸

³²⁸Özaydın, *age*, s.92; Aydın-Işık, *agm*, s.74-75.

V.BÖLÜM

1.MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ARTVİN

1.1.Mondros Ateşkes Antlaşması Sonrasında Artvin’de İngiliz ve Gürcü İşgali

30 Ekim 1918 tarihinde Limni Adasının Mondros Limanında demirli bulunan Agamemnon zırhlısında imzalanan ve 25 maddelik bir antlaşma olan Mondros Ateşkesi Osmanlı Devletini adeta yok sayarak hazırlanmıştır. Bu antlaşmanı Evliye-i Selase’yi ilgilendiren maddelerinden biri 7. Maddedir. Bu madde "*İhtilal ve ihtisas çıktığında, herhangi bir sevkül-ceyş noktasının işgali*" olarak yazılmış, Rauf Bey’in itirazlarıyla müttefik devletler “güvenliklerini tehdit eden bir durum karşısında bölgeyi işgal edebilecek” olarak değiştirilmiştir.Mondros Mütarekesi, (30 Ekim 1918), Osmanlı İmparatorluğu ile (Müttefik güçleri temsil eden) Büyük Britanya arasında Ege'deki Limni adasının Mondros limanında imzalanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndaki (1914-18) yenilgisini simgeleyen anlaşmadır. Mütareke şartlarına göre Osmanlılar Hicaz, Yemen, Suriye, Mezopotamya, Trablusgarp ve Sirenayka'da kalan garnizonlarını teslim edecek; Müttefikler Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını, Batum'u (şimdi Gürcistan'ın güneybatısında) ve Toros tünel sistemini işgal edecekti; Müttefikler, Anadolu'daki altı Ermeni vilayetini "karışıklık durumunda" işgal etme ve Müttefiklerin güvenliğine yönelik bir tehdit durumunda "herhangi bir stratejik noktayı" ele geçirme hakkını kazandı. Osmanlı ordusu terhis edildi ve Türk limanları, demiryolları ve diğer stratejik noktalar Müttefiklerin kullanımına sunuldu.³²⁹

Mondros Mütarekesinde Evliye-i Selase’yi ilgilendiren diğer bir madde ise Osmanlı’nın İran’ın kuzeybatı kısmındaki ve Maverayı Kafkas'daki ordusunun savaştan önceki sınırına çekilmesini isteyen 11. Maddeydi. Rauf Bey bu madde karşısında bölgenin ikiye ayrılmasını ve geri alınan Üç Sancak (Kars-Ardahan-Batum)’un Osmanlı’da, diğer kısmında Kafkaya arazisinden kalacağını bildirmiştir. Bu görüşlerden sonra İtilâf Devletleri, Elviye-i Selâse'nin boşaltılıp boşaltılmayacağına karar vereceği kabul edilmiştir.30 Ekim 1918'de, Ege'deki Limni adasının Mondros limanında demirli bulunan İngiliz savaş gemisi Agamemnon'da, Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu temsilcileri, Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'na katılımının sona erdiğini belirten bir ateşkes antlaşması imzaladı.

³²⁹ Şimşek, age, s.23.

Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın sonlarından bu yana görece bir gerileme döneminde olmasına rağmen, başlangıçta Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmayı hedeflemiş, ancak kısa süre sonra Almanya ile ittifak kurarak Ekim 1914'te İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girmiştir. Türkler, 1915-1916 yıllarında Gelibolu Yarımadası'nı büyük bir Müttefik işgaline karşı şiddetle ve başarıyla savundular, ancak 1918 yılına gelindiğinde işgalci İngiliz ve Rus güçlerinin yenilgisi ve Arap isyanı, Osmanlı ekonomisini yok etmek ve topraklarını harap etmek için bir araya geldi ve yaklaşık altı milyon insanın ölmesine ve milyonlarca insanın açlıktan ölmesine neden oldu.

Ekim 1918'in ilk haftası gibi erken bir tarihte, hem Osmanlı hükümeti hem de bazı Türk liderler barış olasılıklarını değerlendirmek üzere Müttefiklerle temasa geçti. O sırada kuvvetleri Osmanlı topraklarının çoğunu işgal eden İngiltere, müttefikleri, özellikle de 1916'da yapılan bir anlaşmaya göre Suriye kıyılarını ve günümüz Lübnan'ının çoğunu kontrol altına alacak olan Fransa için kenara çekilmekten hoşlanmıyordu. Fransız mevkidaşı Georges Clemenceau'yu öfkeliendiren bir hareketle Başbakan David Lloyd George ve kabinesi, İngiltere'nin Ege Denizi'ndeki donanma komutanı Amiral Arthur Calthorpe'a Fransa'ya danışmadan Türkiye ile acil bir ateşkes görüşmesi yapma yetkisi verdi. İngiltere tek başına Osmanlı'nın savaştan çıkmasını sağlayacak olsa da, iki güçlü Müttefik Paris Barış Konferansı'nda ve daha sonraki yıllarda bölgede kontrol için mücadele etmeye devam edecekti. Calthorpe'un ekibi ile Osmanlı Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığındaki İstanbul heyeti arasındaki müzakereler 30 Ekim 1918 sabahı saat 9:30'da Agamemnon gemisinde başladı. O akşam imzalanan Mondros Antlaşması, düşmanlıkların ertesi gün öğlen sona ereceğini belirtiyordu. Antlaşma hükümlerine göre Türkiye, Çanakkale ve İstanbul boğazlarını Müttefik savaş gemilerine ve kalelerini askeri işgale açacak; ayrıca ordusunu terhis edecek, tüm savaş esirlerini serbest bırakacak ve çoğunluğu zaten Müttefiklerin kontrolü altında olan Arap vilayetlerini boşaltacaktı. Bey ve delege arkadaşları antlaşmayı Türkiye için bir teslimiyet olarak göstermeyi reddettiler -daha sonra İstanbul'da hayal kırıklığı ve öfkeye neden oldu- ama aslında antlaşma buydu. Mondros Antlaşması Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na katılımını sona erdirdi ve bir zamanların kudretli imparatorluğunun -hukuken olmasa da- fiilen dağılmasına işaret etti. Birinci

Dünya Savaşı'nın galipleri, savaş sonrası barış görüşmelerini kullanarak bu yıkıntılardan yeni ve daha öngörülemez bir varlık yaratmaya çalıştılar.³³⁰

Mütarekede bulunan 15.madde ise “Osmanlı Devleti, Batum ve Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecek” şeklindeydi. İngiliz amiral Calthorpe bu maddenin asıl amacının Almanların Kafkaslar'a geçmesini engellemek olduğunu açıkladığından ve Batum'daki ekonomik yararları karşı sorun olmayacağını belirtmesi üzerine Osmanlı delegeleri 30 Ekim 1918'de mütarekeyi imzalamışlardır.³³¹

İngilizler mütarekenin ardından 7. ve 15. maddeye dayanarak 24 Aralık 1918 tarihinde Batum'u işgal etmiştir. Ardından Borçka, Ardanuç, Şavşat ve Artvin'i ele geçiren İngilizler bölgede direniş gösterenleri etkisiz hale getirmek için çaba sarfetmiştir. Bu kişiler Nuri Paşa (Killigi), Filibeli Hilmi Bey ve Deli Halid Bey'dir. Deli Halid Bey Oltu'dayken Artvin ve Acara halkı için güç sağlamış ve bölgeyi işgalden kurtarmak için önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlardan biri Ahıska Hükümeti Muvakkatı kurmasıydı. İngilizler Deli Halid Bey'in faaliyetlerinden rahatsız olduklarından dolayı onun tutuklanması için emir vermişlerdir. Bundan haberdar olan Kazım Karabekir ve Kurmay Albay Rüştü Bey tepki göstermiştir ve Halid Bey'in rütbesi Albay olarak yükseltilmiştir.³³²

İşgale karşı çıkan hareketlerden bir diğeri ve en önemlisi Pirioglu Fahreddin Bey tarafından 5 Kasım 1918'de kurulan Kars Milli İslam Şurası'dır. Bu cemiyet ilk Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti niteliğinde olup, Kars, Ardahan ve Batum'u Gürcü ve Ermeniler'e bırakmamayı amaçlamıştır. Ardından oluşturulan II.Kars Kongresi ve III.Kars Kongrelerinde alınan kararlar doğrultusunda Gürcülerle 6 ay sürecek bir çatışmaya girilmiştir.³³³

İngilizlerin Batum'u işgalinden sonra Artvin'e gelen Nuri Paşa Oltu'da bulunan Halid Bey'in yanına gelerek burada Kazım Karabekir ile görüşmüştür. Yapılan görüşmelerde Gürcü işgaline karşı gelerek bölgeleri onlardan önce ele geçirmeye karar

³³⁰ Şimşek, *agt*, s.24; Özyayın, *age*, s.92-97; Aydın-Işık, *agm*, s.73-74; Safi, “I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin”, s.84-85.

³³¹ Şimşek, *agt*, s.25; Özyayın, *age*, s.92-97; Aydın-Işık, *agm*, s.73-74; Safi, “I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin”, s.84-85.

³³² Kazım Karabekir, *istiklal Harbimiz*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1960, s.22-23; Özyayın, *age*, s.92-97; Aydın-Işık, *agm*, s.75.

³³³ Safi, “I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin”, s.84-85.

vermişlerdir. 30 Mart 1920 tarihinde Gürcülerin işgale başlaması üzerine Kazım Karabekir Kuvay-ı Milliye orduları oluşmasını emretmiştir. Bu sırada Şavşat'ı işgal eden Gürcüler Batum'a doğru harekete geçmiştir. İngilizler ise bu işgal karşısında Artvin, Ardanoç ve Şavşat'ı terk ederek Batum'a çekilmiş ve ardından Batum'u da Gürcülere teslim etmişlerdir. İngilizlerin bu kadar çabuk Batum'u terk etmelerinin sebebi Bolşevik ordusunun bölgeye yönelmesidir. Bu işgaller karşısında Batum halkı ve Cemiyet-i İslamiye protesto mitingi düzenlemiştir. Mustafa Kemal Paşa'da bu işgalin Brest-Litovk Antlaşmasına aykırı olduğunu belirterek protesto etmiştir.³³⁴

³³⁴ Aydın-Işık, agm, s.76-77; Safi, "I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", s.86.

1.2.Artvin'in Ana Vatana Katılması

Milli Mücadele yılları Türk tarihimiz açısından önemli bir dönemdir. Evliye-i Selase'nin bulunduğu bu zor durumda Türk milleti ve önemli komutanlar bölgenin korunacağını her zaman belirtmişlerdir. Protestoların sürdüğü ve Erzurum kongresinin toplanması için hazırlanılan zaman diliminde Evliye-i Selasiye temsilcileri Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek bölgenin durumu hakkında bilgi vermişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle milli mücadelenin önemli isimlerinden biri olan Fahrettin Bey Oltu ve Ortakale Şuralarında bulunmuş ve Kars'ın kurtuluşuna kadar büyük bir rol oynamıştır.³³⁵

23 Temmuz 1919 tarihinde yayınlanan Erzurum Kongresi kararlarında bulunan “vatan bölünmez bir bütündür, parçalanamaz” maddesinde Evliye-i Selase topraklarına sahip çıkılacağı ve bu toprakların milli olduğu açıkça ifade edilmiştir. Ayrıca Erzurum Kongresinin ardından yapılan Sivas Kongresinde alınan karar doğrultusunda, Mondros Mütarekesi imzalandığı tarihte elimizde bulunan toprakların ayrılmaz bir bütün olduğunun önemi vurgulanmıştır. Bu topraklar içinde bulunan Artvin ve civarında ödün verilmeyeceği kesin bir dille açıklanmıştır.³³⁶

Ermenilerin Ruslardan aldığı destekle sınıra doğru işgal girişimlerinden dolayı Mustafa Kemal Paşa 20 Eylül 1920'de Kazım Karabekir önderliğinde Doğu Cephesi harekâtının başlaması için emir vermiştir. 24 Ekim'de Kars üzerine yapılan harekâta Kars geri alınmış ve sonrasında Sarıkamış, Göle, Gümrü ele geçirilmiştir. Bu zaferlerin sonucu olarak 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Gümrü antlaşmasıyla 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucu kaybedilen Kars, Kağızman, Sarıkamış, Kulp ve Iğdır tekrar Türklerin eline geçmiştir. Ayrıca Gümrü Antlaşmasının diğer önemi Anadolu'daki Milli Hükümetin imzaladığı ilk antlaşma olması ve Doğu'da Misak-ı Milli sınırlarına ulaşılmış olmasıdır.³³⁷

Bu süreçte Bolşeviklerin Gürcistan üzerindeki baskısının artmasından dolayı Gürcistan Hükümeti Türkiye ile görüşme kararı almıştır. Tüm topraklarını isteyen Bolşeviklere karşı birkaç il ve ilçe isteyen Türklere güvenmeyi seçmişlerdir. Gürcistan elçisi Simeone Medivani ve Mustafa Kemal Paşa arasında yapılan görüşmede Batum'un

³³⁵ Aydın-Işık, agm, s.77-78.

³³⁶ Cevdet Küçük, “Erzurum Kongresi”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995; C.11, s.335-337; Şimşek, *agt*, s.58-62.

³³⁷ Şimşek, *agt*, s.67; Safi, “I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin”, s.86-87.

Türkler tarafından geçici işgaline kararına varılmıştır. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey 21-22 Şubat tarihinde Gürcistan'a resmi bir nota vermiştir. Bu notaya göre Artvin ve Ardahan 23 Şubat'a kadar boşaltılmasını aksi halde askeriharekâta girişileceği bildirilmiştir.³³⁸

Ermenilerle yapılan savaş sonrasında Bolşeviklerin Gürcistan hedefini engellemek ve Artvin ile Ardahan'ı kurtarmak amacıyla Kazım Karabekir harekete geçmiştir. Bu amaçla Kazım Karabekir 17 Şubat 1921 tarihinde Genelkurmay başkanlığına bir rapor göndermiştir. Bu raporda Kars, Ardahan ve Artvin'in geri alınması için hazırlık yapılacağından bahsetmiştir. Ayrıca bu raporda Artvin'i ilgilendiren bir madde bulunmaktadır. Raporun "d" fıkrasına göre gerek görülürse ve yol müsait olursa Artvin'e 3.Fırkadan bir kuvvet gönderileceği belirtilmiştir. Bu raporu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne ileten Kazım Karabekir, Gürcistan ile yapılacak barış antlaşmasında acele edilmesini istemiştir.³³⁹

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti, 22 Şubat 1911 tarihinde Şark Cephesi Kumandanlığı'na verdiği talimatta Ardahan ve Artvin'i işgal etmek için hazırlıklara başlanmasını, bildirilmiştir. Bunun üzerine Kazım Karabekir ve ordusu hazırlığını yapmış, birliklerini konuşlandırmak için harekete geçmiştir.³⁴⁰

23 Şubat 1921 tarihine gelindiğinde Gürcü elçisi Medivani, Artvin ve Ardahan'ın Türklere terk edilmesini kabul ettiklerinin Dışişleri bakanlığına bildirmiştir. Aynı gün Kazım Karabekir 3. Tümen Kumandanlığına bir emir yazmıştır. Burada Ardahan'ın Gürcüler tarafından boşaltılacağını, 2.Tümen birliklerinin Ardahan'ı, iki taburla bir topçu birliğinin Artvin'i işgali için hazırlanmasını emretmiştir.³⁴¹ Sonuç olarak Kızıl Ordu Tiflis'i işgal edemedi, 23 Şubat 1921'de Artvin ve Ardahan Osmanlı topraklarına katılmıştır. Şark Cephesi birlikleri Ardahan'a girerek Türk bayrağını çekmişler ve halk tarafından sevinçle karşılanmışlardır.³⁴²

6 Mart 1921 günü Türk ordusu Artvin'e girmiştir. 11.Piyade Alay Komutanı Şükrü Paşa Artvin'i saat 18:00'da ele geçirdiğini, Borçka'ya bir bölük asker bırakarak, Ardanuç'un yarın işgal edileceğini çektiği telgrafta belirtmiştir. Böylelikle Ardahan'dan

³³⁸Safi, "I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", s.86-87; Şimşek, *agt*, s.67-68.

³³⁹ Safi, *Göğre Komşu Topraklar*, s.117; Şimşek, *agt*, s.67.

³⁴⁰Şimşek, *agt*, s.69.

³⁴¹ATESE Arşivi, İSH, K: 1252, G:55 B: 55-26 (Göğre Komşu Topraklar s. 129).

³⁴²Şimşek, *agt*, s.80; Safi, "I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", s.90.

gelen birlikler Şavşat'ı, Trabzon-Hopa üzerinden gelen birliklerde Artvin'i teslim almıştır. 7 Mart 1921 tarihinde resmen kurtuluş gerçekleşmiş, bu sayede 43 yıllık esaret sona ermiştir.³⁴³

Ardahan ve Artvin'in anavatanına katılmasının ardından sıra Batum'a gelmiştir. TBMM onayıyla 11 Mart 1921 tarihinde Türk ordusu Batum'a girmiş ve bölgeyi ele geçirmiştir. Bu sırada Sovyet Rusya'nın baskısına dayanamayan Gürcüler 25 Şubat'ta Batum'u terk etmiştir. Bunun üzerine 14 Mart'ta Sovyet Rusya ve Gürcistan arasında bir antlaşma yapılmış ve 17 Mart'ta ise Gürcistan Sovyet Rusya'nın Batum'un işgalini resmen kabul etmiştir. Böylece Gürcistan'da bir Sovyet Cumhuriyeti ilan edilmesiyle, Batum'u elinde bulunduran Türkler arasında bir savaş tehlikesi oluşmuştur. 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşmasıyla bu durumun önüne geçilmiştir. Moskova Antlaşması ile Sovyetler Birliği Misak-ı Milli'yi tanımış ve Sevr'i reddetmiştir. Batum'u Sovyetlere bırakılmasıyla, Sovyetler Kars ve Ardahan'ın Türkiye'ye ait olduğunu kabul etmişlerdir. Kars Antlaşması ile de Türkiye'nin doğu sınırı kesinleşmiştir.³⁴⁴

Artvin kurtuluşundan sonra Ardahan sancağına bağlanmıştır. 7 Temmuz 1921 tarihinde Artvin sancağı kurulunca merkez haline gelmiştir. Daha sonra 1924 yılında Türkiye idari teşkilatında yapılan değişiklikle sancakların vilayete dönüştürülme kararı alınmıştır. Bu karar doğrultusunda Artvin vilayetin merkezi olmuştur. 1 Haziran 1933 tarihinde çıkan 2917 sayılı kanunla bu vilayet kaldırılmış, Artvin bir kaza merkezi olarak, aynı kanunla kurulan merkezi Rize olan Çoruh vilayetine bağlanmıştır. Çoruh vilayeti de 4 Ocak 1936 yılında çıkarılan kanunla lağvedilmiş ve Artvin merkezli yeni bir Çoruh vilayeti kurulmuştur. 17 Şubat 1956 tarihine gelindiğinde ise Çoruh adı tamamen kaldırılarak bu ile Artvin adı verilmiştir.³⁴⁵

³⁴³Şimşek, *agt*, s.83.

³⁴⁴Safi, "I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin", s.91;Şimşek, *agt*, s.95-99.

³⁴⁵ Tuncel, "Artvin", s.421; T.C Resmi Gazete, 25 Şubat 1956.

SONUÇ

Artvin'in de içinde bulunduğu Doğu Karadeniz bölgesi stratejik bir bölgedir. Kafkaslar ve Anadolu arasında geçiş güzergâhı olması, su ve maden kaynaklarının bolluğu birçok milletin bu coğrafyada yaşamasına sebep olmuştur. M.Ö 3. Binden itibaren Hurrilerin bulunduğu bölgede Karaz kültürü yaşanmıştır. Ardından Urartular bölgeye gelerek maden ihtiyaçlarını karşılamıştır. Urartuların kuzey seferleri başladığında Diauehi bölgesi ele geçirilerek Kolhalılar ile komşu olunmuştur. Kolhalılar günümüz Lazlarının kökeni olup Greklerle Urartular arasında ticari ilişkilerin yapılmasını sağlamıştır. Urartuların etkisini azalttığı dönemde bölgeye yerleşen İskitlerin hâkimiyeti Çoruh boylarına kadar ulaşmıştır.

VI.yüzyılda Artvin ve çevresinde Büyük İskender'in hâkimiyeti görülmektedir. Ardından bölgede İberia, Armenia, Roma, Bizans ve Sasani arasında mücadeleler yaşanmıştır. VII. Yüzyılda Müslüman Araplar bölgeye gelmiştir. Bagrat sülalesinin hâkim güç haline gelmesiyle Araplar bölgeden yavaş yavaş çekilmiştir. Bölgede Türk hâkimiyeti ise Selçuklu Devleti'nin Çoruh vadisi ve Artvin'e kadar yerleşmesiyle başlamıştır. Sultan Alp Arslan'ın Gürcistan seferinde ele geçirdiği Artvin'de, Melikşah döneminde Türkleşme tamamen benimsenmiştir.

İlerleyen dönemlerde Moğol ve İlhanlı istilalarına uğradıktan sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu hâkimiyetine giren Artvin, Yavuz Sultan Selim'in şehzadeliği döneminde yarı müstakil şekilde Osmanlı Devleti'nin himayesine girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde bölgede tamamen hâkimiyet sağlanmıştır.1579'da Çıldır eyaletinin Livane sancağının merkezi haline getirilmiştir. Uzun yıllar Osmanlı Devletinde idaresinde olan Artvin, 1828 Osmanlı-Rus savaşı sonucu imzalanan Edirne Anlaşması ile Artvin'in bulunduğu Çıldır Eyaletinin teşkilatı bozulmuştur. Bu tarihten sonra Artvin Batum sancağına bağlı hale gelmiştir.

Daha sonra yapılan ve 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşının başlamasıyla Rusya; Kars, Ardahan ve Batum'u işgal etmiştir. Bunun sonucu olarak 3 Mart 1878'de Osmanlı ile Rusya arasında Ayestefanos Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma İtilaf devletlerinin aracılığıyla 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması olarak değiştirilmiştir. Evliye-i Selase dâhil Artvin, Ardanuç, Borçka ve Şavşat Rusya'ya bırakılmıştır. Yaklaşık 40 yıl Rus işgali altında kalan Artvin Çarlık hükümetinin yıkılıp,

Bolşevik rejinin başlamasıyla imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla 93 Harbinde kaybedilen bölgeler tekrar Türk idaresi altına girmiştir. Ancak bu durum kısa sürmüş, 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla bölge İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bu süreçte Artvin halkı gönüllü olarak örgütlenerek direniş göstermişlerdir. Daha sonra bölge İngilizler tarafından Gürcülere teslim edilmiştir. Ermeni ve Gürcülerin işgallerine maruz kalınması, Büyük Millet Meclisinin Doğu’da seferberlik ilan etmesine sebep olmuştur. Kazım Karabekir önderliğinde başlayan bu seferberlik Gümrü Antlaşması ile ilk başarısına ulaşmıştır. İlerleyen günlerde Kars ele geçirilmiş, Artvin’in anavatana katılışı da diplomasi yoluyla başarıya ulaşmıştır. Bu durum Moskova Antlaşmasıyla resmîyet kazanmıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme I-II*, (haz. Erdoğan Merçil), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Ahmet b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel: Osmanlı Tarihi* (1299-1481), (metin, notlar ve çev. Ahmet Ağırakça), İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Phoenix Yayınları, İstanbul 2014.
- Akurgal, Ekrem, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir 1995.
- Akyurt, Metin, *M.Ö.2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, TTTK Yayınları, Ankara 1998.
- Alkan, Özlem, *Tarihi ve Arkeolojik Veriler Işığında Artvin*, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2019.
- Alpman, Adil, "Hurriler", *ADTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/25, Ankara 1981, ss. 284-312.
- Arslan, Murat, *Roma'nın Büyük Düşmanı Mithradates VI Eupator*, Odin Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Artvin Valiliği, *1973 İl Yıllığı*, Ankara 1973.
- Attaleiates, Mikhael, *Tarih*, (çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Aydın, Nurhan, IŞIK, Zafer, "Artvin'in Anavatana Katılmasının Bölgedeki Yansımaları", *Artvin Tarihi Araştırmaları* 3, (ed. Nuri Yavuz), Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021.
- Aytekin, Osman, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Badem, Candan, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan, Artvin 1878-1918*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Bahar, Hasan, *Eskiçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Dizgi Ofset Yayınları, Konya 2004.
- Balkaya, Tuncer, *Hurri-Mitani Devleti*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.
- Bedirhan, Yaşar, "Selçuklu Türkmenlerinin Kafkasya ve Kafkas Elleriyle Münasebetleri", *TurkishStudies*, 9/4, 2014, ss.165-185.
- Belli, Oktay, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, İstanbul 1982, s.151
- Belli, Oktay, CEYLAN, Alpaslan, "1999 Yılı Anzaf Kaleleri Kazısı ve Onarım Çalışmaları", *KST* 22/1, Ankara, 2001, ss.311-324.

Belli, Oktay, DİNÇOL, Ali, “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları”, *AnAr VIII*, 1982, ss.167-179.

Belli, Oktay, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Berdzenişvili, Nikoloz, Canaşa, Simon, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, (çev. Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınlar, İstanbul 2000.

Bingöl, Akın, “Hurrilerin Siyasi Organizasyonları”, *EÜSBED*, 6/1, Erzincan 2013, 115-135.

Bingöl, Akın, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2003.

Bittel, Kurt, “Artvin’de Bulunan Tunçtan Mamül Asarı Atika”, *Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi I*, Ankara 1933, ss.150-156.

Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşat Çağatay), TTK. Yay., Ankara 2002.

Brosset, Marie Félicité, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılında Kadar)*, (çev. HrandD.Andreasyan, Not. ve Yay. Erdoğan Merçil), TTK Yay., Ankara 2003.

Cahen, Claude. *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İlk Yarı)*, (çev. Yaşar Yücel Bahaeddin Yediyıldız), TTK Yayınları, Ankara 1992.

Can, Alper, *Antik Çağ Sözlüğü*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2015.

Ceylan, Alpaslan, “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarında Keşfettiğimiz Kaya Mezarları”, *BELGÜ*, 2/3, 2016, ss.7-63.

Ceylan, Alpaslan, “Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kars 2017, ss.517-568.

Ceylan, Alpaslan, *Eski Anadolu’da Devletler Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. Ve I. Binde)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994.

Ceylan, Alpaslan, Günaşdı, Yavuz, “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açından Değerlendirilmesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/13, 2017, ss.313-350

Ceylan, Salih, *Artvin Yöresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995.

Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu*, (çev:Alaeddin Şenel), Kırmızı Yayınları, İstanbul 2006.

Çakan, İlker, *Karadeniz Bölgesi*, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1994.

Çiçek, Rahmi, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Artvin Vilayetinin Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 14/14, 2013, ss.133-152.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 1994.

Çoban, Hacı, *Anadolu'da Kimmer-İskit ve Orta Anadolu'daki İzleri*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2013.

Demirel, Muammer, “Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından Sonra)”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:40, Erzurum 2009, ss.317-340.

Diakonoff, I. M., Kashkai, S. M., *Geographical Names According to Urartian Textes*. Wiesbaden, 1981.

Dinçol, Ali, “İlk Yazı” *Arkeoatlas Tarih Öncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, İstanbul 2011, ss.258.

Dinçol, Ali, “Die Neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt”, *İstanbul Mitteilungen XXVI*, 1976, ss.19-30.

Doğanay, Hayati, “Artvin İlinde Nüfusun Başlıca Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19/31, 2014, ss.1-22.

Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2008.

Eğilmez, Savaş, “Karin Bölgesi ve Thoedosiopolis'in Kuruluşu”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.33, Erzurum 2007, ss.183-198.

el-Belâzuri, *Fütühu'lBüldan*, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.

Ercilasun, Konuralp, “Selçukluların Kafkasya Politikası”, *Türk Kültürü Dergisi*, 387/XXXIII, Ankara 1995, ss.420-432.

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayınevi, Ankara 1992.

Esin, Ufuk, “Onbin Yıl Öncesinde Aşıklı: Üç Anadolu'da Bir Yerleşim Modeli”, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme.Habitat H, Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı*. İstanbul 1969, ss.31-42.

Fallmerayer, Jakob, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2011.

Frankel, David, *The Ancient Kingdom of Urartu*, London 1979.

Gencer, Ali İhsan, “Ayastefanos Antlaşması”, *DİA*, İstanbul 1991a, Cilt 4, s.245.

Gencer, Ali İhsan, “Berlin Antlaşması”, *DİA*, İstanbul 1991b, Cilt 5, s.516-517.

Goetze, Albrecht, *Kulturgeschichte Kleinasien München*, 1957.

Gök, Nurşen, “Artvin Livası'nın Anavatan'a Katılışı Sırasındaki Durumuna İlişkin Belgeler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.41, Mayıs 2008, ss.89-104.

Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071 Ermenilerin Tarihi*, (çev.Sosi Dalanoğlu), İstanbul 2005.

Gumilev, LevNikolayeviç,*HazarÇevresinde Bin Yıl*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

Gül, Muhittin, “Türk-Gürcü İlişkileri ve Türkiye Gürcüleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*,11/1, 2009, ss.76-108.

Gümüş, Nebi, “CelâleddinHarezmsâh’ın Gürcistan Seferleri”, *Ekev Akademi Dergisi*, 29, 2006, ss. 157-163.

Gümüş, Nebi, *XVI. Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Günbattı, Cahit, *Sümerler, Gutlar, Hattiler, Hurriiler, Urartular*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.

Güven, Onur, *Artvin’in Kültürel Tarihinde Türk İzleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler EnstitüsüYayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2017.

Harmankaya, Savaş, Erdoğan, Burçin, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4: İlk Tunç Çağı*,Task Yayınevi, İstanbul 2002.

Harmankaya, Savaş, Tanındı, Oğuz, Özbasaran, Mıhrıban, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (Tay) 3.Klasör, Kalkolitik*, Ege Yayınları, İstanbul 1998.

Herodotos, Herodotos Tarihi, c.IV, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973

https://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgimerkezi/maden_potansiyel_2010/Artvin_Madenler.pdf

İbni Bibi, *el-Evamirü'l- Ala'iyefi'lUmuri'l-Ala'ie (Selçuknâme) -I-*, (haz. Mürsel Öztürk), Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996.

İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, c. 12, Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydin (çev.) İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

J.De Morgan, *MissionScientifiqueAuCaucase*, 2 Paris 1889, s.31.

Kaegi, Walter E, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri* , (çev. Mehmet Özey), İstanbul 2000.

Kafesoğlu, İbrahim, “Alparslan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 2, İstanbul 1989, ss.526-530.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Kaptan, Ergün, “Murgul Madenindeki Anayatak Kökenli Eski Devirlere Ait Bir Buluntu”, *MTA Dergisi*, 89/89, Ankara 1977, ss.90-94.

Karabekir, Kazım, *Birinci Dünya Harbini Nasıl İdare Ettik? Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2000.

Karabekir,Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1960.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C Başkanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1977.

Karpat, Kemal, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2006.

Karpuz, Haşim, “Çamuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri” *TÜBİTAK Bilim ve Teknik*, 10/212, Ankara 1977, ss.1-6.

Kartal, Sevinç, *Selçuklu'dan Osmanlı'ya Kafkaslarda Siyasi Hayat*, Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, , Artvin 2019.

Kaymaz, Çağlar Kıvanç, *Artvin İlinin Ekoturizm Potansiyeli ve Sürdürülebilir Yönetimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2018.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfî-yi, *Târih-i Güzide*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2018.

Kıldıroğlu, Mehmet, “Gürcü Kaynağı KartlisÇhovreba'da Ardahan Adı ve Arhaden'lalle İlgili Bilgiler”, *Karadeniz*, S.37, 2018, ss.76-89.

Kınal, Firuzan, “Amarna Çağında Hurriler”, *Sümeroloji Araştırmaları*, AÜDTC Çalışmalarından Ayrı Basım, İstanbul 1941, ss.1040-1060.

Kınal, Firuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Kırzioğlu, Fahrettin, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578)”, *Bizim Ahıska*, 4/10, Ankara 2008, ss.12-17

Kırzioğlu, Fahrettin, *Artvin İl Yıllığı*, (Artvin Yıllığı için hazırlanan özet tarihçe), 1973.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Osmanlı'nın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

Klein, JeffreyJ, “UrartianHieroglyphicInscriptionsFrom Altıntepe”, *AS XXIV*, 1974, ss.77-94.

Koca, Uğur Tuna, “Antik Dönemde Karadeniz Bölgesi'nde Yaşamış Halklar Hakkında Bir İnceleme”, *Karadeniz*, 31/31, 2016, ss.279-286.

Koçak, Kürşat, “Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı” *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1/25, 2015, ss.66-78.

Koday, Zeki, *Borçka İlçe Merkezi'nin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991.

Koparan, İbrahim, Ramazan Sever, “Karagöl (Borçka Artvin)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/1, 2008, ss.21-38.

Koşay, Hamit Zübeyir, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.

Koşay, Hamit Zübeyir, Turfan, Kemal, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten*, 23/91, Ankara 1959, ss.376-377.

Kökten, İ. Kılıç, “Orta, Doğu ve Güney-Doğu Anadolu’da Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten*, 10/38, 1946, ss.224.

Kökten, İ. Kılıç, “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, *Belleten*, 8/32,1944b, ss.659-680.

Kökten, İ. Kılıç, “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten*, 7/27, 1943b, ss.601-613.

Kökten, İ. Kılıç, “Kars’ın Tarih Öncesi”, Türk Tarih Kongresi, No:3, Ankara 1948, ss.194-204.

Kökten, İ.Kılıç, “Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İlk Not”, *DTCFD*, 1/2,1943a, ss.119-121.

Kökten, İ.Kılıç, “Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri” *Atatürk Konferansları*, Cilt 5, 1975, ss.95-104.

Kökten, İ.Kılıç, “Yazılıkaya’da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri”, *Karseli*, 6/69, 1970, ss.2-16.

Koroğlu, Kemalettin, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten*, C.LXVI, TTK, Ankara 2001, ss.714-741.

Köse, Ahmet Hikmet, “Tarihsel ve Mitolojik Verilerin Işığında, Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi Uygarlıklarının Madencilik Faaliyetleri”, *Jeoloji Mühendisliği*, S.39, 1991, ss.72-82

Köse, Bayram Arif, “İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikalarına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler”, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol.2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, ss.297-340

Köse, Bayram Arif, “İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi”, *Artvin Tarihi Araştırmaları I*, (ed.Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, c.I, TTK Yayınları, Ankara 2016

Köymen, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2004.

Kraeff, Alexander, Hopa- Murgul Bölgesi Jeolojisi ve Maden Yatakları, *MTA Dergisi*, Sayı:60, Ankara 1963, ss.44-59.

Ksenophon, *Anabasis*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011, s.18.

Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara 1987.

Küçük, Cevdet, “Erzurum Kongresi”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.1, 1 İstanbul 1995.

Lang, David Marshall, *Eski Halk ve Ülkeler Gürcüler*, (çev. Neşenur Domaniç), Ceylan Yay., İstanbul 1997.

Leakey, Louis, *İnsanın Ataları*, TTK Yayınları, İstanbul 1988.

Lemerle, Paul, *Histoire de Byzance Bizans Tarihi*, (çev. Galip Üstün), İstanbul 2006.

Melikişvili, GeorgiAleksandrovic, *UrartskieKlinoobraznyeNadpisi*, Moskova 1960.

Melikişvili, GeorgiAleksandrovic, “Diauehi”, *Vestnik Drenaj İstorii*, 4/34, 1950, ss.26-42.

Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Çizgi Kitapevi, Konya 2003.

Mortan, Kenan, Atalay, İbrahim, *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2008

Moses, Kalankatlı, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, (Rusça ve İng.’den Azerbaycan Türkçesine Çeviri Ziya Bünyadov, Türkçe çev. Yusuf Gedikli), Selenge Yay., İstanbul 2006.

Mutlu, Gülseren, “Eskiçağ’da Artvin”, *Artvin Tarihi Araştırmaları I*, (ed.Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), TTK. Yay., Ankara 2006.

Öksüz, Banu, “Beslenmek, Neolitik Çağ”, *Arkeoatlas*, S.1, 2002, s.84-88.

Özaydın, Abdülkerim, “Harezmsahlar Devleti”, *Türkler*, c. 4, Ankara; Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 883-896.

Özaydın, Abdülkerim, “Melikşah”, (*DİA*), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 29, 2004, ss. 54-57.

Özaydın, Mehmet, *Artvin Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul 2016.

Özdemir, Halit, *Artvin Tarihi*, Ajans Ege Matbaacılık, Ankara 2001.

Özdoğan, Mehmet, “Köyden Kente”, *Arkeoatlas (Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası)*, İstanbul, 2011b, ss.102-106

Özer, Mustafa Adil, *Artvin ve Çevresi 1828-1921 Savaşları*, Yay. Haz. Sedat Bahadır, Yusufeli Belediyesi Yayınları, Samsun 2017.

Özgüç, Tahsin, *Altıntepe I*, TTK Yayınları, Ankara 1966.

Özgüdenli, Osman, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, c.I, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.

- Özgül, Oktay, “Çoruh ve Kur Vadisinde Kimmer İskit Yer Adları”, *Belgü*, S.2, Ardahan 2015, ss.159-179.
- Öztürk, Atakan, İmamoğlu, Sami, Eroğlu, Habip, Ongun, Yılmaz, *Artvin İl Geliştirme Planı Sanayi Sektörü Raporu*, Artvin 2005.
- Palabıyık, M. Hanefi, “Klasik İslam Coğrafyacılarına Göre Erzurum”, *Türk-İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, 26-28 Haziran 2006, c. I, ss. 511-542.
- Paydaş, Kazım, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin Gürcistan’a Yaptıkları Seferler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 11/2, 2006, ss.179-180
- Paydaş, Kazım, “Timur’un Gürcistan Seferleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/1, Elazığ 2006, ss.419-437.
- Payne, Margaret, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Payne, Margaret, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- Pehlivan, Mahmut, “Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara 1994, ss.327-345.
- Pehlivan, Mahmut, “Karaz ve Hurriler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 1990, ss. 168-176.
- Pehlivan, Mahmut, *Daya(e)ni/Diau(e)hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, AÜFEFY, Erzurum 1991.
- Popovic, Radule, “Murgul-Artvin-Maradit Yöresinde (KD Türkiye) Altın İçeren Cevherleşmeler”, *MTA Dergisi*, Sayı:129, Ankara 2004, ss.17-28.
- Rhodium, Apollonius, *TheArgonautika* (nşr. R. C. Seaton), Cambridge 2006.
- Safi, Polat, “I.Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Artvin”, *19 ve 20. yüzyıl belgelerinde Artvin göçe komşu topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara 2008.
- Saggs, Henry William Frederick, *TheMightthatwasAssyria*, Oxford 1964.
- Salvini,Mirjo, *Nairi e Ur(u)atri: Cotributo alla storiadellaformazione del regnodi Urartu*, Roma 1967.
- San, Oya, “Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı”, *OLBA*, 3, Mersin 2000, ss.19-28.
- SebeosPatmtıwınSebeosiEpiskoposiHerakin, *SebeosHistory*, (çev. Robert Bedrosian), New York, 1985.
- Seçkin, Abdurrahman, *Didgori Savaşı 1121*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2014.

Seeher, Jürgen, “Tarih Öncesi Çağlarda Ölüm ve Gömü”, (Çev: Sevil Gülçur), *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, İstanbul 1993, ss.9-15.

Selvi, Haluk, “Sivas Kongresi”, TDV İslam Ansiklopedisi, c.37, İstanbul 2009.

Sevim, Ali, “Çağrı Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.8, İstanbul 1993, ss.183-186.

Sevim, Ali, Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

Sevim, Ali, Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Sevin, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 1999.

Sevin, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul 2003.

Sevin, Veli, *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1979.

Strabon, *Geographika (XII-XIII-XIV) Antik Anadolu Coğrafyası*, (çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

Subaşı, Ömer, “Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.49, Erzurum 2013, ss.323-342.

Subaşı, Ömer, “Arap Fethinden Selçuklu Hakimiyetine Artvin”, *Turkish Studies*, S.7/3, 2012, ss.2329-2351.

Subaşı, Ömer, “XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Wolume 8/5 Ankara, Spring 2013, ss.705-731.

Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi, İstanbul 2015.

Sümer, Faruk “Tuğrul Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 41, 2012, ss. 344-346.

Şahin, Hasan Ali, “Kultepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadoludaki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu*, Bildiriler I, 2015, ss.289-298.

Şenel, Alaeddin, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşim*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1995.

Şenyürek, Muzaffer, “Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”, *DTCFD*, 2/2, 1944, ss.349-352.

Şimşek, Yücel, *I. Dünya Savaşından Milli Mücadeleye Artvin (1914 – 1921)*, T.C. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Kars 2011.

Şirokorad, Aleksandr Borisoviç, *Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

T.C Resmi Gazete, 25 Şubat 1956.

Taneri, Aydın, “Celâleddin Hârizmşâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 7, İstanbul 1993.

Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Cem Yayınevi, İstanbul 1994.

Tarhan, M. Taner, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, *Türkler Ansiklopedisi*, I, Ankara 2002, ss.597-610.

Tarhan, M. Taner, “Urartu Devleti’nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallarından Lutupri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler”, *ANAR*, 8, 1982, s.69-114.

Tarhan, M. Taner, *Eski Çağ’da Kimmerler Problemi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1972.

Tarhan, M. Taner, *M.Ö XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1978.

Tarhan, Taner, “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler,” *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara 1984, ss.109-120.

Taşkın, Faruk Ali İrfan Kaya, “19. Yüzyıl Artvin Demografisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*. (ed. Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2020.

Tellioğlu, İbrahim, “Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki Komnenos Hâkimiyeti (1204-1461) ve Türkler”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, 6, Trabzon 2007, ss.109-124.

Tellioğlu, İbrahim, *Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Bugünkü Etnik Yapısına Tesir Eden Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.

Tellioğlu, İbrahim, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Serander Yayınları, Trabzon 2007.

Tellioğlu, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yay., Trabzon 2009.

Tıraş, Mehmet, *Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2004.

Tsetschladze, Gocha, “Colchians, Greeks and Achaemenids in the 7 th 5th Centuries BC: a Critical Look”, *Klio*, 1994, ss.78-102.

Tuncel, Metin, “Artvin”, *DİA*, c.III, İstanbul 1991, ss.420.-422.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.

- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- Tüik, 2000 Genel Nüfus Sayımı Göç İstatistikleri, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Yayın No: 2976, Ankara 2005.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mondros Ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Ankara 1948.
- Umar, Bilge, *İlkçağda Türkiye Halkı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1999.
- Umumi Nüfus Tahriri Fasikül III, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1929.
- Usta, Aydın, Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti *Türkler*, c. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. 3/2, TTK Yayınları, Ankara 1982.
- Ünsal, Veli, “Doğu Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2, Ankara 2006a, ss.129-144.
- Ünsal, Veli, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.16, 2006b, ss.127-142.
- Vardan, Müverrih, *Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*, (Çev: HrantD.Andreasyan), İ.Ü.E.F.Y. Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937.
- Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Arif MüfidMansel), Ankara 1943.
- Yalçınlar, İsmail, “Soğanlı-Kaçkar ve Mescit Dağı Silsilelerinin Glasyasyon Şekilleri”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 1951, 1/2, ss.20-55.
- Yeni, Harun, “Eski çağlardan 93 Harbi’ne Artvin”, *19 ve 20. yüzyıl belgelerinde Artvin göçe komşu topraklar*, Polat Safi (ed.), Ankara 2008.
- Yetişgin, Mehmet, Özdamar, Toroshan, “Osmanlı-Rus Savaşları Bağlamında Artvin ve Çevresi (1828-1878)”, *Artvin Tarihi Araştırmaları 3*, (ed.Nuri Yavuz), Artvin Çoruh Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021.
- Yıldırım, Recep, *Başlangıçtan Aydınlanma Dönemine Kadar Uygarlık Tarihi Ders Notları*, Buca Eğitim Fakültesi, İzmir 2000.
- Yıldırım, Recep, *Uygarlık Tarihine Giriş*, Meridyen Yayıncılık, İzmir 2002.
- Yıldırım, Sefa, *Okçular/Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Erzurum 2007.
- Yinanç, Mukrimin Halil, “Çağrı Bey”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, Milli Eğitim Basımevi, c.3, İstanbul 1977, ss.324-328.
- Yumak, Mehmet, En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılına Kadar AskaleVe Çevresi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1995.

Yuvalı, Abdülkadir, “Mengü Timur”, (*DİA*), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 29, İstanbul 2004, ss.138.

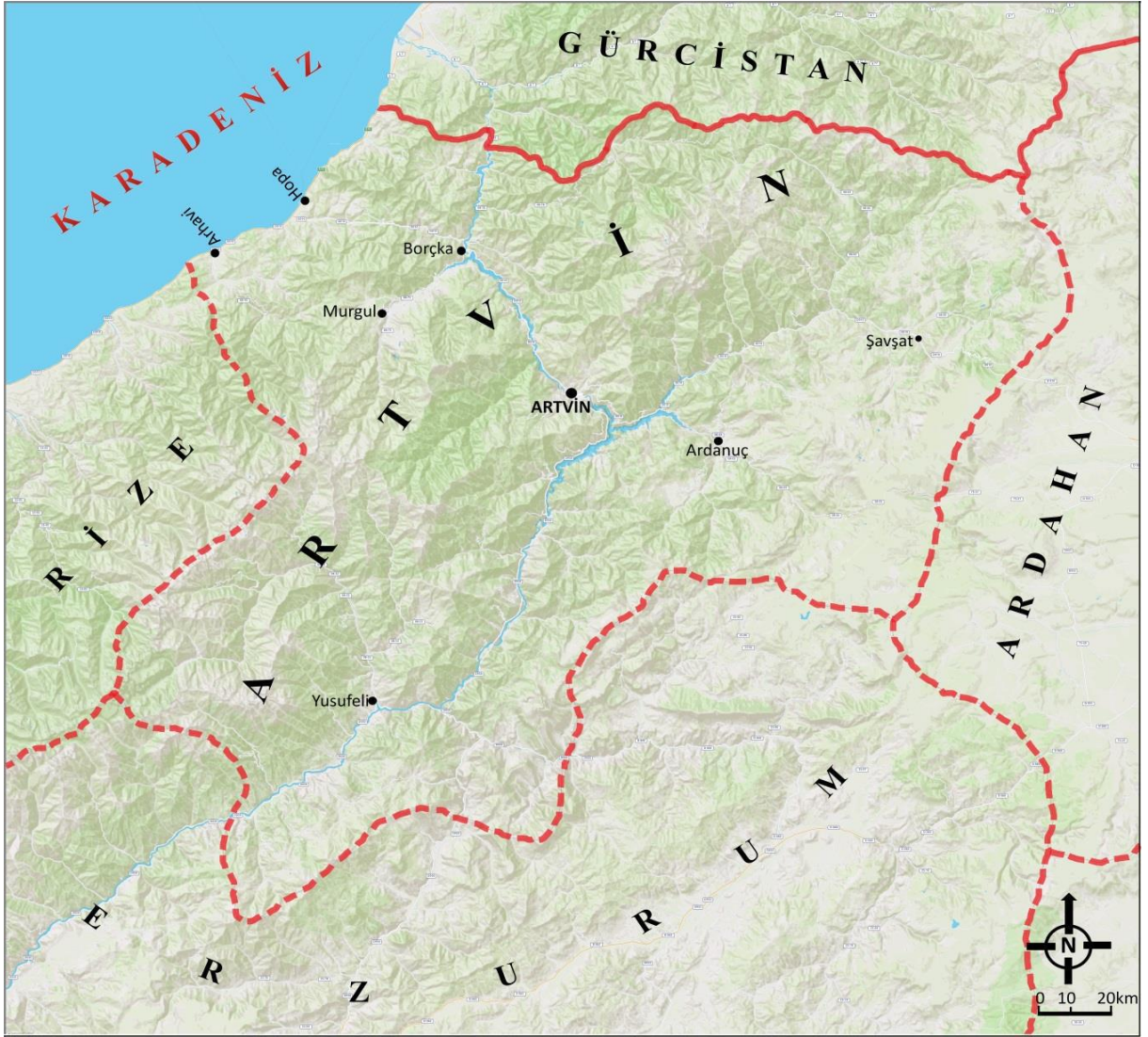
Yüksek, Turan Zafer, “Artvin Yöresinin İklimi, Toprak Yapısı, Orman Alanları, Ağaç Serveti ve Ormancılık Çalışmalarıyla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, *Kafkas Üniversitesi Artvin Orman Fakültesi Dergisi*, 2002, 1, ss.50-62.

Zehiroğlu, Ahmet Mican, “MÖ 8.Yüzyıl Urartu Belgelerinde Kolha”, 1, *SkaniNena*, 2009, ss.1-8.

Zehiroğlu, Ahmet Mican, *Antik Çağlarda Doğu Karadeniz*, İstanbul 2000.

EKLER

Artvin Haritası

Arhavi Demirkapı Yaylasında bulunan Ön Türklere ait olduğu düşünölen semboller.

A	114282
D	37
F	57-1

۱۳۱ H. م.
تلفات -
منه
+ 98

شده / فواید - مفید

انقم ده کی کورجی بفری ارده ~~ص~~ وایتوی ققناریک
کورجی مکتوبه طرفه ~~مکتوبه~~ بره تر و ایدلدینی ~~مکتوبه~~ خارجیه و کلفتیه
سأ ← بیلدیرمده
اطع لایحه کدی بیلدیرمده

۷۲۲

رسالة في بيان

وایست قاصد قاصد یازده در ده

اس - ۲۰۰۰ - ۱۰۰۰ - ۱۰۰۰

до 1/2. 2v-c-cx $\bar{a}, \bar{c}$

Genelkurmay Başkanı Vekili Fevzi Çakmak'ın Doğu Cephesi Komutanlığına Artvin ve Ardahan'ın Gürcü Hükümeti tarafından bize bırakıldığını bildiren yazısı
ATESE Arşivi, İSH, K:617, G:112 B: 112-2 (Göge Komşu Topraklar s. 135)

X

فرمانده قوا

قاسم

۲۷/۴/۲۲

صاحب ایستاد
ماتنه ایستاد
ماتنه ایستاد

۱- بودکده اردهان کی مامورین ملکی کیمه آلتانه تقدیرنده اردهان
ماموریه حکومت و عسکریه سند آلتاندری امروزیه یاریمه [۲۷/۴/۲۲]
اردهان کی تحلیله ایده فکرینی - سماً سولیکملری یلدرملیک -
۲- ایکلی فرقہ مقررملری یاریمه [۲۷/۴/۲۲] اردهان کی اسقل ایستاد
۳- اوله بیرنجی آلتاندری خودیم اجماع ایتدیرملی امرایه اوله
ایکی لمایور یلدرملری یلدرملری سند آلتاندری اسقل ایستاد اوله
هرکته امضا - ایتدیرملی آلتاندری (طرح بروریه اوله بیر لمایور
خودیم کیده هرکته سند ایتدیرملی اوله اوله هرکته -
۴- بره تد - یایور - دم الکیمی عاشر بیرموقع اولدیرملری یایور - اوله کی لمایور
هرکته اینمدریم قیسه اوله دوله ییلدرملری کلله و برور غولنده موروهر
بولندیر ماموریه ایستاد ~~ایستاد~~ مذکور - لمایور - کیمه ییلدرملری یایور درج عالمی
موافقه اولو - بره م برر فطره بولندیر ماموریه ایستاد ~~ایستاد~~ (خودیم کیده
لمایور - اوله بیر لمایور بیر ایلدرملری -
۵- آریوینه کیده هرکته فطراتتک آریوینه تقاسی مدودی قایمیه بولمیه اوله کیمه
کدر میلدریمه ~~ایستاد~~ خودیم ده آریوینه تقاسی داخله کیمه
اوله م آریوینه کیده هرکته فطراتتک اولوب اولدیرملری ~~ایستاد~~ (خودیم کیده
تقدیر)

قاسم

Kazım Karabekir'in Ardahan'ın tahliye edileceğini bildirdiği harp raporu
ATESE Arşivi, İSH, K: 1252, G:55 B: 55-26 (Göçe Komşu Topraklar s. 129)

T.C. Resmî Gazete

Kuruluş tarihi: 7 Ekim 1336-1920

<i>İdare ve yasa işleri için Başvekdlet Neşriyat ve Müdevvenat Umum Müdürliğüne müracaat olunur</i>	25 ŞUBAT 1956 CUMARTESİ	Sayı : 9243
---	----------------------------	-------------

KANUNLAR

Çoruh Vilâyeti adının (Artvin) olarak değiştirilmesi hakkında Kanun

Kanun No : 6668

Kabul tarihi : 17/2/1956

Madde 1 — Çoruh Vilâyeti adı, şimdiki hudutları içinde bulunan ve Artvin merkez, Şavşat, Yusufeli, Ardanuç, Borçka, Hopa ve Arhavi kazalarını ihtiva etmek üzere Artvin olarak kabul edilmiştir.

Madde 2 — Bu kanun neşri tarihinden itibaren mer'îdir.

Madde 3 — Bu kanunun hükümlerini icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

22/2/1956

1955 Mali yılı Muvazenei Umumiye Kanununa bağlı cetvellerde değişiklik yapılması hakkında Kanun

Kanun No : 6669

Kabul tarihi : 17/2/1956

Madde 1 — 1955 mali yılı Muvazenei Umumiye Kanununa bağlı (A/1) ve (A/2) işaretli cetvellerin ilişik (1) sayılı cetvelde yazılı tertipleri arasında (5 733 500) liralık münakale yapılmıştır.

Madde 2 — 1955 mali yılı Muvazenei Umumiye Kanununa bağlı (A/1) işaretli cetvelin Büyük Millet Meclisi kısmının (103) üncü (Azanın harcırahları) faslından (10 000) lira tenzil edilerek «Meclis tahkikatı umumî masrafları» adı ile yeniden açılan (465) inci fasla fevkalâde tahsisat olarak aktarılmıştır.

Madde 3 — 1955 mali yılı Muvazenei Umumiye Kanununa bağlı (R) işaretli cetvelin Büyük Millet Meclisi kısmına, ilişik (2) sayılı cetvelde yazılı formül eklenmiştir.

Madde 4 — Bu kanun neşri tarihinden itibaren mer'îdir.

Madde 5 — Bu kanun hükümlerini icraya Maliye Vekili memurdur.

22/2/1956

(A/1)

(1) SAYILI CETVEL

F. M.	Tahsisatın nev'i	Tenzil edilen Lira	Zammedilen Lira
Büyük Millet Meclisi			
301	Büro masrafları		
51	Meclis aydınlatma ve havalandırma masrafları		15 000
304	Posta, telgraf ve telefon ücret ve masrafları		
21	Meclis telefon masrafları		20 000
404	Koruyucu asker müfrezesi masrafları		
10	Tayinat	50 000	
20	Giyeccekler	25 000	
30	Erlerin nakliye ücreti	3 000	
	Fasil yekûnu	78 000	
El-yaseticumhur			
301	Büro masrafları		
60	Isıtma		8 000
304	Haberleşme		20 000
503	Karşılıksız borçlar		2 000
Divan-ı Muhasebat Reisliği			
303	Basılı kâğıt ve defterler	30 000	
306	Giyeccekler	10 000	

Çoruh Vilayetinin adının Artvin olarak değiştirildiği kanun

ÖZGEÇMİŞ

AdıSoyadı:	Gaye KURT			
DoğumYeri:				
DoğumTarihi:				
e-mail:				
Öğrenim Durumu				
Derece	OkulunAdı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Hacılarİlköğretim Okulu		Artvin	2005-2012
Lise	HüseyinGürkan Anadolu Lisesi		Artvin	2012-2016
Lisans	Bülent Ecevit Üniversitesi	Tarih	Zonguldak	2016-2020
YüksekLisans	ArtvinÇoruhÜniversitesi	Tarih	Artvin	2020-
İşDeneyimi:				
Yayınlarıım:				